

EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS
COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

Довідник із застосування статті 9

СВОБОДА ДУМКИ, СОВІСТІ І РЕЛІГІЇ

Видавці або організації, які бажають повністю або частково перекласти і/або відтворити цей довідник у вигляді друкованого або електронного (в мережі Інтернет) видання, мають звертатись за адресою publishing@echr.coe.int для ознайомлення з умовами отримання дозволу.

© Рада Європи/Європейський суд з прав людини, 2015 рік

Цей довідник можна завантажити за наступною адресою: www.echr.coe.int (Jurisprudence – Analyse jurisprudentielle – Guide sur la jurisprudence).

Цей довідник був укладений Дослідницьким і бібліотечним відділом Дирекції юрисконсульта і не є обов'язковим для Суду. Роботу над текстом, до якого можуть бути внесені редакційні зміни, було завершено 1 вересня 2015 року.

Для отримання останніх відомостей про публікації стежте за сторінкою Суду у Twitter за посиланням <https://twitter.com/echrpublication>.

Цей переклад опублікований за домовленістю з Радою Європи та Європейським судом з прав людини і є виключною відповідальністю перекладача.

Зміст

ПЕРЕДМОВА	4
ВСТУП	5
I. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І ЗАСТОСУВАННЯ	6
1. <i>Важливість статті 9 у демократичному суспільстві і locus standi релігійної організації</i>	6
2. <i>Переконавання, захищені статтею 9</i>	7
3. <i>Право мати переконавання і право його сповідувати</i>	9
4. <i>Негативні і позитивні зобов'язання держави</i>	14
а) <i>Втручання у реалізацію захищених прав і його обґрунтування</i>	14
б) <i>Позитивні зобов'язання держав-учасниць</i>	16
5. <i>Перетинання між статтею 9 і іншими положеннями Конвенції</i>	17
II. ПРИКЛАДИ ПОВЕДІНКИ, ЗАХИЩЕНОЇ СТАТТЕЮ 9	18
1. <i>Негативний аспект</i>	18
а) <i>ПРАВО НЕ ПРАКТИКУВАТИ РЕЛІГІЮ І НЕ ВИЯВЛЯТИ СВОЇ ПЕРЕКОНАННЯ</i>	18
б) <i>ВІДМОВА ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ ЧЕРЕЗ ПЕРЕКОНАННЯ: ПРАВО НЕ ДІЯТИ ВСУПЕРЕЧ СВОЇЙ СОВІСТІ І ПЕРЕКОНАННЯМ</i>	20
2. <i>Позитивний аспект</i>	22
а) <i>ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ</i>	22
б) <i>СВОБОДА РЕЛІГІЇ І ПИТАННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ ЗІ ЗДОРОВ'ЯМ</i>	23
с) <i>ДОТРИМАННЯ ХАРЧОВИХ ПРИПИСІВ</i>	24
д) <i>НОСІННЯ ОДЯГУ І РЕЛІГІЙНИХ СИМВОЛІВ</i>	25
е) <i>РЕЛІГІЙНА СВОБОДА, СІМ'Я І ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ</i>	29
ф) <i>ПРОПОВІДЬ І ПРОЗЕЛІТИЗМ</i>	32
г) <i>СВОБОДА БОГОСЛУЖІННЯ</i>	33
х) <i>КУЛЬТОВІ МІСЦЯ І СПОРУДИ</i>	35
3. <i>Свобода релігії і імміграція</i>	38
а) <i>ПРОЖИВАННЯ І ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ІНОЗЕМЦІВ НА НАЦІОНАЛЬНІЙ ТЕРИТОРІЇ І СВОБОДА РЕЛІГІЇ</i>	38
б) <i>ВИСЛАННЯ ДО ДЕРЖАВИ, ЯКА ЗНЕВАЖАЄ СВОБОДУ РЕЛІГІЇ</i>	39
III. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ГАРАНТА СВОБОДИ РЕЛІГІЇ	40
1. <i>Негативні зобов'язання: зобов'язання не перешкоджати нормальній діяльності релігійних організацій</i>	40
а) <i>ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В ДЕРЖАВАХ-УЧАСНИЦЯХ</i>	40
б) <i>ВИЗНАННЯ, РЕЄСТРАЦІЯ І РОЗПУСК РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ</i>	42
с) <i>ВЖИВАННЯ ДЕРЖАВОЮ ПРИНИЗЛИВИХ ТЕРМІНІВ СТОСОВНО ПЕВНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ГРОМАДИ</i>	46
д) <i>ФІНАНСОВІ І ПОДАТКОВІ ЗАХОДИ</i>	48
е) <i>ЗАХОДИ, ЩО ВЖИВАЮТЬСЯ СТОСОВНО ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ РЕЛІГІЙНОГО СПРЯМУВАННЯ</i>	54
2. <i>Негативні зобов'язання: повага до автономії релігійних організацій</i>	55
а) <i>ПРИНЦИП АВТОНОМІЇ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ</i>	55
б) <i>ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ У ВНУТРІШНЬО- І МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ</i>	56
с) <i>КОНФЛІКТИ МІЖ РЕЛІГІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ І ЇХНІМИ ЧЛЕНАМИ (ВІРУЮЧИМИ І СВЯЩЕННОСЛУЖИТЕЛЯМИ)</i>	60
д) <i>КОНФЛІКТИ МІЖ РЕЛІГІЙНИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ І ЇХНІМИ НАЙМАНИМИ ПРАЦІВНИКАМИ</i>	60
3. <i>Позитивні зобов'язання</i>	64
а) <i>ЗАХИСТ ВІД ФІЗИЧНОЇ, СЛОВЕСНОЇ І СИМВОЛІЧНОЇ АГРЕСІЇ З БОКУ ТРЕТІХ ОСІБ</i>	64
б) <i>РЕЛІГІЯ У ТРУДОВИХ ВІДНОСИНАХ, ВІЙСЬКОВІЙ СЛУЖБІ І ПІД ЧАС СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ</i>	67
с) <i>СВОБОДА РЕЛІГІЇ У ОСІБ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ</i>	69
ПЕРЕЛІК ЦИТОВАНИХ СПРАВ	72

Стаття 9

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.»

Передмова

Цей довідник є викладом юриспруденції органів, встановлених відповідно до Конвенції (рішення і постанови Європейського суду з прав людини, рішення і звіти Європейської комісії з прав людини), стосовно статті 9 Конвенції. Він охоплює період від 1957 року і до 1 вересня 2015 року.

Проте, у даному звіті не наводяться:

- справи щодо статті 9, які були вилучені з реєстру або визнані неприйнятними з формальних підстав (наприклад, невичерпання внутрішніх засобів правового захисту, недотримання шестимісячного строку або несумісність *ratione temporis*);
- повторювані прості справи (наприклад, рішення проти Туреччини у справах типу *Kalaç*);
- юриспруденція, котра втратила актуальність внаслідок постановлення нових чітких і однозначних рішень (наприклад, справи щодо відмови від військової служби через релігійні переконання, котрі розглядались до постановлення рішення у справі *Vaoyatyan проти Вірменії*).

У цьому довіднику використовуються наступні скорочення:

- «Комісія» – Європейська комісія з прав людини, скасована відповідно до Протоколу № 11 до Конвенції починаючи з 1 листопада 1998 року;
- «Annuaire»/ «Щорічник» – «*Annuaire de la Convention européenne des droits de l'homme*» («Щорічник з Європейської конвенції з прав людини»);
- «DR» – «*Recueil des décisions et des rapports de la Commission*» («Збірка рішень і звітів Комісії»).

ВСТУП

1. Свобода думки, совісті та релігії є основоположним правом, до якого звертається не лише Європейська конвенція з прав людини (далі - «Конвенція»), а інші численні національні, міжнародні і європейські документи.

2. Відповідно до статті 9 Конвенції,

«1. Кожен має право на свободу думки, совісті та релігії; це право включає свободу змінювати свою релігію або переконання, а також свободу сповідувати свою релігію або переконання під час богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів як одноособово, так і спільно з іншими, як прилюдно, так і приватно.

2. Свобода сповідувати свою релігію або переконання підлягає лише таким обмеженням, що встановлені законом і є необхідними в демократичному суспільстві в інтересах громадської безпеки, для охорони публічного порядку, здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб.»

3. Стаття 2 Протоколу № 1 до Конвенції стосується особливого аспекту свободи релігії - права батьків забезпечувати освіту дітей відповідно до своїх релігійних переконань:

«Нікому не може бути відмовлено в праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань.»

4. Стаття 9 часто згадується у поєднанні зі статтею 14 Конвенції, котра забороняє дискримінацію, в тому числі за ознакою релігії або переконань:

«Користування правами та свободами, визнаними в цій Конвенції, має бути забезпечене без дискримінації за будь-якою ознакою – статі, раси, кольору шкіри, мови, **релігії**, політичних чи **інших переконань**, національного чи соціального походження, належності до національних меншин, майнового стану, народження, або за іншою ознакою.»

5. Окрім Конвенції, свобода думки, совісті і релігії є, природньо, частиною основоположних прав, визнаних Організацією Об'єднаних Націй. Тож, відповідно до статті 18 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, кожна людина має право на свободу думки, совісті і релігії. Це право включає свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір і свободу сповідувати свою релігію та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно, у відправленні культу, виконанні релігійних і ритуальних обрядів та вчень. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що принижує його свободу мати чи приймати релігію або переконання на свій вибір. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і які є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб. Водночас, стаття 18 *in fine* уточнює, що держави, які беруть участь у цьому Пакті, зобов'язуються поважати свободу батьків і у відповідних випадках законних опікунів забезпечувати релігійне і моральне виховання своїх дітей відповідно до своїх власних переконань. Стаття 26 Пакту проголошує загальний принцип заборони дискримінації, зокрема за ознакою релігії.

6. Принцип свободи релігії постає також у низці інших документів, зокрема, у Міжнародній конвенції про права дитини, яка однозначно закріплює цей принцип у статті 14. Так само, стаття 12 Американської конвенції про права людини вказує, що кожна людина має право на свободу совісті і релігії. Це право включає свободу мати релігію або переконання, або змінювати релігію або переконання, а також свободу сповідувати та поширювати свою віру та переконання як одноосібно, так і спільно з іншими, публічно чи приватно. Ніхто не повинен зазнавати примусу, що обмежує його свободу мати релігію або переконання або змінювати

релігію або переконання. Свобода сповідувати релігію або переконання підлягає лише обмеженням, які встановлено законом і є необхідними для охорони суспільної безпеки, порядку, здоров'я і моралі, так само як і основних прав та свобод інших осіб. Зрештою, стаття 12 Американської конвенції уточнює, що батьки і у відповідних випадках законні опікуни мають право забезпечувати релігійне виховання своїх дітей або підопічних відповідно до своїх власних переконань.

7. Хартія основоположних прав Європейського Союзу також захищає свободу думки, совісті і релігії, вживаючи таке ж формулювання, що й Конвенція (стаття 10 Хартії). Вона також гарантує, що право батьків «забезпечувати виховання своїх дітей відповідно до своїх релігійних, світоглядних і педагогічних переконань захищається національними законами, які встановлюють порядок його реалізації» (стаття 14 § 3).

8. Європейський суд з прав людини (далі – «Суд») неодноразово підкреслював важливість свободи релігії. Загалом, свободу думки, совісті і релігії вважають однією з підвалин демократичного суспільства; зокрема, судді вбачають у свободі релігії життєво необхідну складову формування ідентичності віруючих і їх життєвої позиції. Дійсно, Суд підняв свободу релігії на щабель визначальних прав, гарантованих Конвенцією, спершу непрямо, а згодом – значно чіткіше.

9. Слід відзначити, що протягом останніх п'ятнадцяти років кількісний показник справ, які Суд розглядав на підставі статті 9, постійно зростає; ця тенденція пояснюється, зокрема, посиленням ролі релігії і пов'язаних з нею питань соціально-політичного дискурсу.

I. ЗАГАЛЬНІ ПРИНЦИПИ І ЗАСТОСУВАННЯ

1. Важливість статті 9 у демократичному суспільстві і *locus standi* релігійної організації

10. Свобода думки, совісті і релігії, закріплена у статті 9 Конвенції, є однією з підвалин «демократичного суспільства» у розумінні Конвенції. У своєму релігійному вимірі, вона фігурує поміж найбільш життєво необхідними складовими формування ідентичності віруючих і їх життєвої позиції, але вона є цінним надбанням і для атеїстів, агностиків, скептиків і індивідуальних осіб. Йдеться про плюралізм, дорого здобутий протягом століть, який є засадовим для такого суспільства. Ця свобода передбачає, зокрема, свободу належати чи не належати до релігії і свободу сповідувати чи не сповідувати її (*Kokkinakis проти Греції*, § 31; *Buscarini і Інші проти Сан-Марино* [ВП], § 34).

11. Релігійна організація або її церковний орган можуть, як такі, здійснювати від імені своїх вірян права, гарантовані статтею 9 Конвенції (*Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції* [ВП], § 72; *Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини*, § 79). Тому скарга, складена релігійною організацією або її церковним органом щодо порушення колективного аспекту свободи релігії своїх вірян, є сумісною *ratione personae* з положеннями Конвенції, і ця організація або орган можуть стверджувати, що є «потерпілими» такого порушення у розумінні статті 34 Конвенції.

12. Натомість, коли йдеться про відмову перереєструвати вже визнану релігійну організацію, яка зберігає правоздатність для подання заяви до Страсбурга від власного імені, її члени не можуть стверджувати, що самі особисто є потерпілими від порушення, оскільки оспорюваний захід спрямований на релігійну організацію як юридичну особу, а не на її членів як окремих осіб. Тому їхня скарга за статтею 9 є несумісною *ratione personae* з положеннями Конвенції (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, § 168).

13. Якщо **юридична особа** може стверджувати, що сама особисто є потерпілою від порушення свободи думки і релігії, то вона сама по собі не може реалізовувати свободу совісті (*Kontakt-Information-Therapie i Hagen проти Австрії*).

2. Переконавання, захищені статтею 9

14. Ані текст статті 9, ані юриспруденція Суду не наводять визначення терміну «релігія». Таке упущення є цілком логічним, оскільки це визначення мало б бути водночас і достатньо гнучким, аби об'єднати усе різноманіття релігій світу (великих і малих, стародавніх і нових, теїстичних і нетеїстичних), і достатньо точним, аби його можна було застосовувати у конкретних випадках, що є вкрай делікатним, навіть нездійсненним завданням. З одного боку, сфера застосування статті 9 є дуже широкою: вона захищає як релігійні, так і нерелігійні погляди і переконання. З іншого боку, **не кожен погляд і переконання обов'язково потрапляють до цієї сфери, а вжитий у статті 9 § 1 термін «практика» включає у себе не кожен дію, мотивовану релігією або вчинену під її впливом** (*Pretty проти Сполученого Королівства*, § 82).

15. Дійсно, для того, щоб особисте або колективне переконання могло належати до права на «свободу думки, совісті і релігії», необхідно, аби воно досягло **досить високого рівня сили, серйозності, сталості і важливості**. Якщо цю умову буде виконано, то обов'язок нейтральності і безсторонності держави є несумісним із будь-якою можливістю розсуду з її боку щодо законності даних переконань або способу їх вираження (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 81). Тому і Суд не має повноваження висловлюватись стосовно суто теологічних питань або авторитетно визначати, якими є вірування, принципи і вимоги тієї чи іншої релігії (*Kovaļkovs проти Латвії* (déc.), § 60).

16. Встановлені Конвенцією органи прямо або непрямо визнавали, що гарантії статті 9 § 1 Конвенції застосовуються:

- а) до «великих» або «стародавніх» релігій світу, які існують протягом тисячоліть або протягом багатьох сторіч, наприклад:
  - алевізм (*Sinan Işık проти Туреччини*; *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини*);
  - буддизм (*Jakóbski проти Польщі*);
  - різні християнські конфесії (поміж багатьма іншими, *Sviato-Mykhailivska Parafiya проти України*; *Savez crkava «Riječ života» і Інші проти Хорватії*);
  - різноманітні форми індуїзму (*Kovaļkovs проти Латвії* (déc.));
  - іслам (*Hassan і Tchaouch проти Болгарії* [ВП]; *Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП]);
  - юдаїзм (*Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції* [ВП]; *Francesco Sessa проти Італії*);
  - сикхізм (*Phull проти Франції* (déc.); *Jasvir Singh проти Франції* (déc.));
  - таоїзм (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- б) до нових або відносно нових релігій, наприклад:
  - аумізм священного міста Мандаром (*Association des Chevaliers du Lotus d'Or проти Франції*);
  - вчення Бхагван Шрі Раджніша, так званий рух Ошо (*Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини*);
  - Церква Об'єднання Мун Сон Мьона (*Nolan і К. проти Росії*; *Boyshev і Інші проти Болгарії*);

- мормонізм або Церква Ісуса Христа Святих останніх днів (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints проти Сполученого Королівства*);
  - раелізм (*F.L. проти Франції* (déc.));
  - неоязичництво (*Ásatrúarfélagið проти Ісландії* (déc.));
  - так звана релігія «Санто Дайме», ритуали якої включають вживання галюциногенної речовини «аяхуаска» (*Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta проти Нідерландів* (déc.));
  - Свідки Єгови (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i Інші проти Австрії; Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*);
- с) до різних послідовних світоглядних концепцій, які мають щирих прихильників, наприклад:
- пацифізм (*Arrowsmith проти Сполученого Королівства*, § 69);
  - принципова відмова від військової служби (*Bayatyan проти Вірменії* [ВП]);
  - веганізм і боротьба проти вживання продуктів тваринного походження або тестованих на тваринах (*W. проти Сполученого Королівства* (déc.));
  - боротьба проти абортів (*Knudsen проти Норвегії* (déc.) № 11045/84, рішення Комісії від 8 березня 1985 року, DR 42, стор. 258; *Van Schijndel i Інші проти Нідерландів*, (déc.));
  - думка лікаря про альтернативну медицину, коли це є формою вияву медичної філософії (*Nyussönen проти Фінляндії* (déc.));
  - переконання, що шлюб є союзом між чоловіком і жінкою на все життя, і відмова від гомосексуальних союзів (*Eweida i Інші проти Сполученого Королівства*).

17. Так само досі немає чіткої відповіді на питання, чи діяльність, яка повністю або частково спричинена віруванням або філософією, але **повністю спрямована на отримання прибутку**, може користуватись захистом статті 9. Комісія вирішила, що комерційна організація з обмеженою відповідальністю, яка є юридичною особою, створеною з метою отримання прибутку, навіть якщо нею керує філософська асоціація, не може ані користуватись правами, гарантованими статтею 9, ані набувати такі права (*Société X. проти Швейцарії* (déc.); *Kustannus OY Vapaa Ajattelijä AB i Інші проти Фінляндії* (déc.)). Комісія також вирішила, що стаття 9 не захищає сповідання удаваної релігійної віри, котре виступає «аргументом» продажу в оголошеннях суто комерційного характеру, які розмістила релігійна група. У цьому випадку Комісія розмежувала оголошення, мета яких – виключно інформувати або описувати, і комерційні оголошення, які пропонують товари для продажу. Якщо оголошення належить до останньої категорії, хоча б воно і стосувалося важливих релігійних предметів для особливих потреб, то фрази релігійного змісту висловлюють переважно бажання просувати товари з метою отримання прибутку, а не релігійну практику. У даній справі Комісія відмовилась визнавати гарантований статтею 9 захист за рекламним оголошенням про «е-метр» або «електрометр Губбарда», через яке орган захисту споживачів наклав штраф (*X. i Church of Scientology проти Швеції* (déc.)).

18. Проте, у новіших справах Комісія і Суд, схоже, залишали відкритим питання про те, чи стаття 9 застосовується до прибуткової діяльності, яку здійснює релігійна організація (питання порушене у справі *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини*; про платні курси йоги див. *Association Sivananda de Yoga Vedanta проти Франції* (déc.)).

19. Слід відзначити, що визначення **саєнтології** як «релігії» не є однозначним поміж державами-учасницями. Комісія не висловлювала однозначно свою думку з цього питання,

оскільки дані заяви однак були визнані неприйнятними з інших підстав (*X. i Church of Scientology проти Швеції*, (déc.); *Church of Scientology i Інші проти Швеції* (déc.); *Scientology Kirche Deutschland e.V. проти Німеччини* (déc.)). Проте, принаймні у першій і третій цитованих справах вона, схоже, непрямим чином визнала, що Саєнтологічна Церква є «релігійною групою».

20. Суд, безпосередньо стикаючись з проблемою саєнтології, користувався думкою державних органів держави-відповідача. У справі стосовно відмови російської влади зареєструвати Саєнтологічну Церкву як юридичну особу, Суд постановив, що він не уповноважений абстрактно вирішувати, чи сукупність переконань і пов'язаних з ними практик можна вважати «релігією» у розумінні статті 9. Зокрема, місцевий саєнтологічний центр, який спочатку був зареєстрований як нерелігійна організація, зрештою був закритий на тій підставі, що його діяльність мала «релігійний характер». Саму ж Саєнтологічну Церкву державні органи (в тому числі й суди) завжди вважали релігійною організацією. З огляду на ці обставини Суд вирішив, що стаття 9 Конвенції застосовується до даної справи (*Kimlya i Інші проти Росії*, §§ 79-81; див. також *Église de Scientologie de Moscou проти Росії*, § 64). У іншій справі такий же вид втручання частково ґрунтувався на експертному звіті, відповідно до якого характер діяльності спірної групи не був релігійним. Проте, Суд зазначив, що це втручання відбулось відповідно до застосування законодавчого положення, яке стосується виключно релігійних організацій; тому стаття 9 вочевидь має застосовуватись (*Church of Scientology of St Petersburg i Інші проти Росії*, § 32).

21. Що стосується **атеїзму**, то Комісія вивчала скарги атеїстів у ділянці застосування статті 9 (*Angeleni проти Швеції* (déc.)). У дещо іншому контексті вона вирішила, що ця філософська течія «виключно висловлює певну метафізичну концепцію людини, яка визначає її світобачення і рухає її вчинками», і тому її однозначно не можна відокремити від релігійного культу в класичному розумінні цього вислову; тому держава не може надавати атеїзму юридичний статус, радикально відмінний від статусу релігійних культур (*Union des Athées проти Франції*, § 79). Окрім того, Суд чітко постановив, що свобода думки, совісті і релігії є «цінним надбанням і для атеїстів, агностиків, скептиків і індивідуальних осіб» (*Kokkinakis проти Греції*, § 31).

22. Суд ще не висловлювався щодо можливості застосування статті 9 до **франк-масонів**; це питання було мовчазно залишене відкритим (*N.F. проти Італії*, §§ 35-40).

3. Право мати переконання і право його сповідувати

23. Стаття 9 § 1 Конвенції містить два аспекти, котрі стосуються, відповідно, права *мати* переконання і права його *сповідувати*:

- а) право **мати** будь-яке переконання (релігійне чи ні) у своєму серці і не змінювати релігію або переконання. Це право є **абсолютним і безумовним**; держава не може в нього втручатись, наприклад, наказуючи особі, у що вона має вірити, або вживаючи заходів, спрямованих на примусову зміну переконань (*Ivanova проти Болгарії*);
- б) право **сповідувати** своє вірування самому і приватно, а також практикувати його в громаді з іншими особами або прилюдно. Це право не є **абсолютним**: оскільки сповідання особою своїх релігійних переконань може мати наслідки для інших, то укладачі Конвенції додали до цього аспекту свободи релігії певні обмеження, перелічені у частині другій статті 9. Вона каже, що будь-яке обмеження сповідувати свою релігію або своє переконання має бути передбачене законом і необхідне у демократичному суспільстві для переслідування однієї чи кількох перелічених у ній законних цілей (*Eweida i Інші проти Сполученого Королівства*, § 80). Інакше кажучи, обмеження, передбачені частиною другою статті 9, стосуються виключно права *сповідувати* релігію або переконання, а не права *мати* їх (*Ivanova проти Болгарії*, § 79).

24. Стаття 9 § 1 гарантує «свободу сповідувати свою релігію або переконання (...) як прилюдно, так і приватно». Хоча не можна розглядати ці два альтернативні аспекти - «як прилюдно, так і приватно» - як взаємовиключні або як такі, що залишають вибір для державної влади; таке формулювання просто нагадує, що релігію можна практикувати як в одному, так і в іншому вигляді (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.)).

25. Навіть якщо припустити, що дане переконання має належний ступінь сили і важливості, то все ж будь-яка дія, спричинена, мотивована або породжена ним, не може вважатись його «сповіданням». **Тому дія або бездіяльність, які не є прямим виявом переконання або які мають лише віддалений зв'язок з принципами віри, не потрапляють під захист статті 9 § 1. Аби вважатись «сповіданням» у розумінні статті 9, дана дія має бути тісно пов'язана з релігією або переконанням.** Прикладом є культові дії або поклоніння, пов'язані з практикуванням релігії або переконання. Водночас, сповідання релігії або переконання не обмежується діями такого виду: існування достатньо тісного і прямого зв'язку між дією і переконанням, яке її породжує, має бути встановлене з огляду на обставини кожної конкретної справи. Від особи, яка стверджує, що дія належить до її права на свободу сповідувати свою релігію або переконання, не вимагається доводити, що вона діяла відповідно до припису даної релігії (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 82; *S.A.S. проти Франції* [ВП], § 55).

26. Тому, за загальним правилом, державні органи не уповноважені ставити під сумнів **щирість переконань**, про які стверджує особа, не наводячи на підтвердження їхньої значимості реальних і переконливих доказів. Тому Суд відхилив наступні заперечення, наведені урядами-відповідачами:

- заперечення французького уряду, який стверджував, що заявниця, яка вважає себе практикуючою мусульманкою і хоче носити паранджу і нікаб (одяг, що ховає обличчя) у громадських місцях, не довела, що належить до ісламської конфесії і бажає носити такий одяг з релігійних міркувань. Натомість, на думку Суду, факт, що дана практика є міноритарною поміж жінками-мусульманками, не має значення для юридичної кваліфікації (*S.A.S. проти Франції* [ВП], § 56);
- заперечення латвійського уряду, який стверджував, що заявник, який позбавлений волі, не є *вішнуїтом* (адептом вішнуїстської версії індуїзму), оскільки вирішив пройти біблійні курси і формально не належить до місцевого осередку Міжнародного Товариства Свідомості Крішни (*Kovaļkovs проти Латвії* (déc.), § 57), а також майже ідентичні заперечення румунського уряду, який стверджував, що заявник, ймовірно, називає себе буддистом для того, щоб отримувати у тюрмі кращу їжу (*Vartic проти Румунії* (№ 2), § 46).

27. Водночас, у виняткових випадках встановлені Конвенцією органи допускали **можливість ставити під сумнів щирість стверджуваної релігії особи**. Звичайно, як вже було сказано, Суд не повинен оцінювати легітимність тих чи інших релігійних тверджень або ставити під сумнів обґрунтованість особливої інтерпретації тих чи інших вірувань чи релігійних практик. Суд не має залучатись до дискусій щодо характеру або важливості індивідуальних вірувань, оскільки те, що одна особа вважає священним, іншим може здаватись абсурдним або відразливим; не можна вживати жодних юридичних або логічних аргументів для протидії твердженню віруючого, що певна практика є важливим елементом його релігійних обов'язків. Проте, це не перешкоджає Суду робити певні фактологічні констатації, аби встановити, чи релігійні твердження заявника є дійсно серйозними і щирими (*Skugar і Інші проти Росії* (déc.)).

28. Тож встановлені Конвенцією органи відмовлялись визнавати щирість стверджуваних релігійних вірувань заявника:

- у випадку чоловіка, позбавленого волі, який хотів, щоб його записали до тюремного реєстру як адепта релігії «Вікка». Комісія вирішила, що коли таке позначення

супроводжується для зацікавленої особи певними привілеями і полегшеннями задля практикування релігії, то розумно вимагати, аби заявлена релігія могла бути визначена; але заявник не навів жодного факту, який допоміг би встановити об'єктивне існування такої релігії (*X. проти Сполученого Королівства* (déc)).

- у випадку дисциплінарних санкцій, накладених на заявника, працівника державного підприємства з електропостачання, який проголосив себе мусульманином, аби двічі протягом року бути відсутнім на роботі з нагоди мусульманських релігійних свят. Національні суди встановили, що закон гарантує громадянам ісламської конфесії право на оплачувану відпустку у дні їхніх релігійних свят; проте у конкретному випадку заявника щирість його задекларованої конфесійної приналежності була сумнівна, оскільки він не знав основоположних постулатів ісламу, а доти завжди святкував християнські свята. Тому національні суди дійшли висновку, що заявник проголосив себе мусульманином, аби скористатись додатковими святковими днями. Суд погодився з тим, що якщо закон запроваджує привілей або спеціальні пільги для членів релігійної громади, особливо у сфері трудового права, то покладене на зацікавлених осіб зобов'язання надати бодай мінімальні докази реальності своєї приналежності до такої спільноти, аби скористатись цим особливим ставленням, не суперечитиме статті 9 (*Kosteski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія*, § 39).

29. Встановлені Конвенцією органи відмовлялись надавати гарантований статтею 9 § 1 захист (це не означає, що ті ж скарги не можуть бути, у належних випадках, розглянуті за іншими положеннями Конвенції):

- мовній свободі, зокрема праву використовувати на свій вибір мову освіти і адміністрації (*Vingt-trois habitants d'Alsemberg i de Beersel проти Бельгії* (déc.); *Habitants de Leeuw-St Pierre проти Бельгії* (déc.));
- відмові голосувати на законодавчих або президентських виборах у державах, де участь у виборах є обов'язковою (*X. проти Австрії* (déc.), № 1718/62; *X. проти Австрії* (déc.));
- бажанню заявника «анулювати» свої хрещення і конфірмацію (*X. проти Ісландії* (déc.));
- чоловікові, який відмовлявся укладати шлюб зі своєю коханкою відповідно до правил, встановлених цивільним правом, вимагаючи від держави визнати їхні стосунки як повноправний шлюб (*X. проти Німеччини* (déc.));
- бажанню буддиста, позбавленого волі, надіслати статті для публікації до буддистського часопису, оскільки заявник не показав, яким чином практикування його релігії передбачає публікацію таких статей (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- поширенню листівок, які, хоч і під впливом пацифістських ідей, закликали військових залишати службу без дозволу і порушувати військову дисципліну (*Arrowsmith проти Сполученого Королівства*, §§ 74-75; *Le Cour Grandmaison i Fritz проти Франції* (déc.));
- клятві розпорошити свій попіл на власній ділянці, аби не бути похованим на цвинтарі, де є християнська символіка (*X. проти Німеччини* (déc.));
- бажанню особи, позбавленої волі, бути визнаним «політичним в'язнем», а також відмові працювати в тюрмі, носити пенітенціарну форму і прибирати свою камеру (*McFeeley i Інші проти Сполученого Королівства* (déc.); *X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- відмові практикуючого юдея дати колишній дружині після цивільного розлучення *get* (лист зречення), який дозволив би їй одружитись вдруге за релігійним обрядом (*D. проти Франції* (déc.));
- відмові лікаря зареєструватись у професійній системі пенсійного страхування (*V. проти Нідерландів* (déc.));

- бажанню громадської організації надавати юридичну допомогу особам, позбавленим волі, і дбати про їхні інтереси з ідеалістичних міркувань (*Vereniging Rechtswinkels Utrecht проти Нідерландів* (déc.));
- священнослужителю, звільненому через відмову здійснювати свої адміністративні функції у державній Церкві на знак протесту проти закону, який дозволив аборти (*Knudsen проти Норвегії* (déc.));
- бажанню чоловіка одружитись і мати статеві стосунки із дівчиною, яка не досягла встановленого законом віку, починаючи з якого можна давати згоду на статеві стосунки, на тій підставі, що такий шлюб є чинним за ісламським правом (*Khan проти Сполученого Королівства* (déc.));
- бажанню розлучитись (*Johnston і Інші проти Ірландії*, § 63);
- бажанню користувачів електромережі відмовитись від добровільно взятих договірних зобов'язань і їх відмові повністю сплатити рахунок за електроенергію через те, що певний відсоток цієї суми виділятиметься на фінансування атомної електростанції (*K. і V. проти Нідерландів* (déc.));
- бажанню батька тілесно покарати свою дитину (*Abrahamsson проти Швеції*);
- бажанню двох архітекторів, всупереч вимогам закону, не вступати до Спілки архітекторів (*Revert і Legallais проти Франції* (déc.));
- бажанню повісити на території вокзалу транспарант із політичним написом (*K. проти Нідерландів* (déc.));
- змістові розмови історико-політичного характеру, яка відбулась під час приватної вечірки (*F.P. проти Німеччини* (déc.));
- бажанню заявника вільно обрати свого лікаря і зобов'язати орган медичного страхування відшкодувати йому гонорари неакредитованого лікаря (*B.C. проти Швейцарії* (déc.); *Marty проти Швейцарії* (déc.));
- бажанню заявника, хоч і мотивованому християнською вірою, поширювати листівки проти абортів у безпосередній близькості від клініки, де роблять аборти (*Van den Dungen проти Нідерландів* (déc.));
- чоловікові, який скаржився, що через фінансовий тягар аліментів, які він мав сплачувати колишній дружині і своїм дітям, він не міг дозволити собі відвідати буддистський монастир, найближчий з яких розташований за кількасот кілометрів від його помешкання (*Logan проти Сполученого Королівства* (déc.));
- відмові батька сплачувати аліменти на неповнолітню дочку через те, що вона змінила релігію (*Karakuzeu проти Німеччини* (déc.));
- військовому судді, полковнику турецьких військово-повітряних сил, звільненому з посади, оскільки «його поведінка і вчинки вказують на те, що він прийняв незаконні фундаменталістські погляди»; у даній справі оскаржуваний захід ґрунтувався не на релігійних поглядах і переконаннях заявника чи на способі, у який він відправляв свої релігійні обов'язки, а на його поведінці і вчинках, які становили загрозу для військової дисципліни і для принципу світськості (*Kalaç проти Туреччини*);
- бажанню батьків дати своїй дитині особливе ім'я, без наведення релігійних мотивів (*Salonen проти Фінляндії* (déc.));
- бажанню батьків уникнути передбаченого внутрішнім законодавством зобов'язання зробити щеплення своїм дітям (*Boffa і Інші проти Сан-Марино* (déc.));
- загальній і абсолютній відмові адвоката брати на себе, в якості призначеного державою захисника, обов'язковий захист осіб, взятих під варту (*Mignot проти Франції* (déc.));

- відмові водія пристібати ремінь безпеки під час керування автомобілем через переконання, що він сам має обирати засоби захисту своєї фізичної і моральної недоторканості (*Viel проти Франції* (déc.));
- вихідцеві з Алжиру, активісту Ісламського Фронту Порятунку, який скаржився на рішення швейцарської влади конфіскувати у нього засоби зв'язку, якими він користувався для політичної пропаганди (*Zaoui проти Швейцарії* (déc.));
- відмові об'єднанню аптекарів продавати оральні контрацептиви (*Pichon і Sajous проти Франції* (déc.)).
- бажанню скоїти самогубство зі сторонньою допомогою, мотивованому сповіданням принципу особистої автономії (*Pretty проти Сполученого Королівства*, § 82);
- бажанню заявників продовжити судове провадження, порушене їхнім покійним чоловіком і батьком, який оскаржував призначення муфтія (*Sadik Amet і Інші проти Греції* (déc.));
- студентові, якому заборонили заходити на територію університетського містечка через те, що він носив бороду, хоча він і не казав, що його надихали на це певні релігійні або ж інші ідеї чи переконання (*Тіґ проти Туреччини* (déc.));
- бажанню спорудити на могилі родича надгробний пам'ятник з фотографією померлої особи (*Jones проти Сполученого Королівства* (déc.));
- особам, засудженим до позбавлення волі за приналежність до організацій, які вважаються терористичними (див, поміж багатьма іншими, *Gündüz проти Туреччини* (déc.); *Kenar проти Туреччини* (déc.));
- судді, якого піддали осуду через те, що він відмовився розглядати справи, оскільки відчував, що не є безстороннім (*Cserjés проти Угорщини* (déc.)), і лікареві, який працював у державній службі страхування здоров'я і був звільнений через відмову здійснити медичний огляд стажера, оскільки стверджував, що ризикує бути «упередженим» і може скомпрометувати свою співпрацю з цим стажером у майбутньому (*Blumberg проти Німеччини* (déc.));
- монахині, засудженій до штрафу за порушення громадського порядку під час релігійної церемонії, оскільки під час молитов вона голосно робила оголошення (*Bulgaru проти Румунії* (déc.));
- батькові родини, який жив на допомогу по безробіттю і скаржився, що муніципальна влада відмовилась відшкодувати йому вартість різдвяних ялинки і вінка (*Jenik проти Австрії* (déc.)); заява залишена без розгляду як така, що зловживає правом на звернення у розумінні статті 35 § 3 а) Конвенції);
- батькові, який проживав окремо від своєї дружини і хотів запобігти тому, щоб його неповнолітня дочка (вихованням якої займалась мати) виховувалась як католичка, в той час як національні суди встановили, що мати лише допомагала дочці здійснити вибір, яка та сама вільно зробила (*Rupprecht проти Іспанії* (déc.));
- двом єврейським організаціям, які просили українські суди відновити колишні межі багатьох старих єврейських цвинтарів у різних містах України (залишених більше ніж сімдесят років тому) і заборонити на них будівельні роботи (*Représentation de l'Union des conseils des juifs de l'ex-Union soviétique і Union des organisations religieuses juives de l'Ukraine проти України* (déc.));
- бажанню заявника гуляти голим у громадських місцях через переконання щодо суспільного сприйняття такої поведінки (*Gough проти Сполученого Королівства*, §§ 185-188).

4. Негативні і позитивні зобов'язання держави

а) ВТРУЧАННЯ У РЕАЛІЗАЦІЮ ЗАХИЩЕНИХ ПРАВ І ЙОГО ОБҐРУНТУВАННЯ

30. У розумінні статті 9 § 2 Конвенції, законними цілями, які можуть виправдовувати втручання у сповідання особою своєї релігії або своїх переконань, є **громадська безпека, громадський захист порядку, здоров'я і моралі** або ж **захист прав і свобод інших осіб**. Цей перелік законних цілей є суворо вичерпним, а визначення цих винятків - обмежувальним; для того, щоб бути сумісним з Конвенцією, обмеження цієї свободи має, зокрема, мати перед собою мету, яка може бути поєднана з однією з цілей, перелічених у цьому положенні (*Sviato-Mykhailivska Parafiya проти України*, §§ 132 і 137; *S.A.S. проти Франції* [ВП], § 113).

31. На відміну від статей 8 § 2, 10 § 2 і 11 § 2 Конвенції і статті 2 § 3 Протоколу № 4, «**національна безпека**» не фігурує поміж цілей, перелічених у статті 9 § 2. Це упушення є далеко не випадковим, навпаки, відмова творців Конвенції включити саме цей мотив до переліку законних підстав втручання віддзеркалює першорядне значення релігійного плюралізму як «однієї з підвалин демократичного суспільства» і того факту, що держава не може вказувати особі, у що вона має вірити, або ж вживати заходів, спрямованих на те, щоб змусити її змінити переконання (*Nolan і К. проти Росії*, § 73). Тому держава не може посилатись на саму лиш потребу захистити національну безпеку, аби обмежувати реалізацію права особи або групи осіб сповідувати свою релігію.

32. З іншого боку, слід відмітити, що **стаття 15** Конвенції дозволяє державам відступати від передбачених статтею 9 зобов'язань «виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом», а також за умови дотримання процедурних вимог, передбачених частиною третьою статті 15.

33. **Втручання** в реалізацію прав, захищених статтею 9 Конвенції, може, поміж іншим, мати такий вигляд:

- кримінальне або адміністративне покарання або звільнення за реалізацію згаданого права (*Kokkinakis проти Греції*; *Ivanova проти Болгарії*; *Masaev проти Молдови*);
- фізичне перешкоджання тому, щоб особи реалізовували свої права за статтею 9, наприклад, припинення зібрання поліцією (*Boychev і Інші проти Болгарії*);
- розпуск релігійної організації (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, §§ 99-103; *Centre biblique de la république de Tchouvachie проти Росії*, § 52; на протипагу попередній юриспруденції Комісії, відповідно до якої розпуск і заборона організації, що переслідує релігійні цілі, не є порушенням свободи релігії для фізичної особи, *X. проти Австрії* (déc.));
- відмова видати дозвіл, підтвердження або визнання, мета яких – сприяти їх реалізації (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*; *Vergos проти Греції*);
- ухвалення закону, який виглядає нейтральним, але наслідком якого є пряме втручання держави у міжконфесійний конфлікт (*Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitaine Innocent) і Інші проти Болгарії*, § 157);
- вживання у офіційних документах принизливих висловів щодо релігійної громади, наскільки це може спричинити несприятливі наслідки для реалізації свободи релігії (*Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини*, § 84).

34. Натомість, відповідно до загального правила, законодавство не є втручанням у передбачені статтею 9 права, особливо коли сама Конвенція передбачає його запровадження, якщо воно застосовується до всіх і у нейтральний спосіб у публічній сфері і не перешкоджає свободам, гарантованим статтею 9 (*C. проти Сполученого Королівства* (déc.); *Skugar і Інші проти Росії* (déc.)).

35. Якщо зацікавлена особа скаржиться на **існування у внутрішньому праві санкцій, котрі переслідують спосіб життя, який вона хоче розпочати**, і який, на її думку, захищений статтею 9, то вона може стверджувати, що є «потерпілою» від втручання у розумінні статті 34 Конвенції, навіть за відсутності індивідуального правового акту, а також якщо вона змушена змінити свій спосіб життя під загрозою переслідування, або якщо вона належить до категорії осіб, які ризикують безпосередньо зазнати наслідків цього законодавства. Тому, наприклад, Суд погодився з тим, що жінка-мусульманка, яка бажає з релігійних міркувань повністю закрити обличчя у громадських місцях, може стверджувати, що є «потерпілою» тільки тому, що закон, який забороняє таку поведінку, загрожує їй штрафом і/або обов'язковим проходженням курсів громадянського виховання. Дійсно, заявниця опинилась перед дилемою: або вона скориться забороні і відмовиться вдягатись відповідно до свого релігійного вибору, або вона не скориться і опиниться під загрозою кримінального покарання (*S.A.S. проти Франції* [ВП], § 57).

36. Держави мають повноваження контролю за тим, чи рух або громадська організація нібито з релігійних мотивів провадять діяльність, яка є шкідливою для населення або громадського порядку (*Manoussakis і Інші проти Греції*, § 40; *Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*, § 105). У певних випадках держава може вживати превентивних заходів для захисту основоположних прав інших осіб; це повноваження є цілком сумісним із позитивним зобов'язанням, передбаченим статтею 1 Конвенції, відповідно до якої держави-учасниці «гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в (...) [цій] Конвенції» (*Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини*, § 99).

37. У демократичному суспільстві, де поміж населенням співіснують багато релігій або багато відгалужень однієї релігії, може бути необхідно додати до цієї свободи належні обмеження задля примирення інтересів різних груп і забезпечення поваги до переконань кожного. Водночас, здійснюючи регуляторні повноваження у даній галузі, а також у стосунках з різними релігіями, культурами і віруваннями, держава повинна зберігати нейтралітет і безсторонність, оскільки йдеться про підтримання плюралізму і належного функціонування демократії (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*, §§ 115-116).

38. Завдання Суду полягає у встановленні того, чи заходи, вжиті на національному рівні, є в принципі виправданими і пропорційними (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 110). Загалом, це означає, що **переслідувана законна мета не може бути досягнена у жоден інший спосіб, який був би менш обтяжливим і більше поважав би дане основоположне право**; у цьому випадку обов'язок доведення покладається на державну владу (*Centre biblique de la république de Tchouvachie проти Росії*, § 58). Стаття 9 § 2 Конвенції передбачає, що будь-яке втручання у реалізацію права на свободу релігії має відповідати «першорядній суспільній потребі»; дійсно, прикметник «необхідне» не має такої термінологічної гнучкості, як «потрібне» або «належне» (*Sviato-Mykhailivska Parafiya проти України*, § 116).

39. Оцінюючи пропорційність втручання, Суд визнає за державами-учасницями Конвенції певну **можливість розсуду**, аби вирішувати про існування і обсяг його необхідності. У зв'язку з цим слід нагадати про переважно субсидіарну роль конвенційного механізму. Державна влада має пряму демократичну легітимність і в принципі перебуває у кращому становищі, ніж міжнародні судді, аби висловлюватись щодо місцевих потреб і обставин. Якщо постають питання державної політики, щодо яких у демократичному суспільстві можуть природньо існувати глибокі розходження, слід надати особливої ваги ухваленню рішень на національному рівні, зокрема, якщо ці питання торкаються стосунків між державою і релігіями. Тому стосовно статті 9 Конвенції слід, в принципі, визнати за державою широку можливість розсуду у вирішенні того, наскільки і якою мірою «необхідним» є захід, що обмежує право сповідувати свою релігію або свої переконання. Таким чином, аби визначити у конкретній справі обсяг можливості розсуду, Суд має взяти до уваги як проблему, притаманну даній справі, так і загальну проблему, що постає у контексті статті 9, а саме - необхідність підтримувати справжній релігійний плюралізм, який є життєво необхідним для існування демократичного суспільства. Цій необхідності слід надати значної ваги, якщо потрібно встановити, як того вимагає стаття 9 § 1, чи втручання відповідає «першорядній суспільній потребі» і чи воно є «пропорційним

переслідуваній законній меті». Вочевидь, ця можливість розсуду невіддільна від контролю на європейському рівні, який стосується як закону, так і рішень, ухвалених для його імплементації, навіть якщо вони постановлені незалежним внутрішнім судом. У зв'язку з цим Суд може за потреби брати до уваги консенсус і спільні цінності, породжені практикою держав-учасниць Конвенції (*Bayatyan проти Вірменії* [ВП], §§ 121-122; *S.A.S. проти Франції* [ВП], § 129).

40. Водночас, коли Суд досліджує відповідність національного заходу до статті 9 § 2 Конвенції, він має брати до уваги історичний контекст і особливості даної релігії як догматичного, так і ритуального або ж іншого характеру (двома прикладами такого підходу є справи *Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції* [ВП], §§ 13-19, і *Mirojubovs і Інші проти Латвії*, §§ 8-16). Дійсно, це є логічним наслідком загальних принципів, на які спирається стаття 9, а саме: свобода практикувати релігію в громаді або приватно, внутрішня автономія релігійних громад і повага до релігійного плюралізму. З огляду на субсидіарний характер запровадженого Конвенцією механізму захисту індивідуальних прав, таке ж зобов'язання може бути покладене і на державні органи, коли вони у стосунках з різними релігіями ухвалюють обов'язкові рішення (*Mirojubovs і Інші проти Латвії*, § 81). У таких випадках Суд зазвичай відсилає до своєї напрацьованої юриспруденції стосовно статті 14 Конвенції (заборона дискримінації), відповідно до якої за певних обставин відсутність диференційованого ставлення щодо осіб, які знаходяться у вочевидь різному становищі, може становити порушення цього положення (*Thlimmenos проти Греції* [ВП], § 44).

41. Якщо реалізація права на свободу релігії або один з його аспектів відповідно до національного права підпадають під систему отримання попереднього дозволу, то втручання у процедуру надання дозволу з боку визнаного церковного органу, особливо якщо він належить до іншої конфесії, ієрархії або послуху, не може відповідати імперативам статті 9 § 2 Конвенції (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*, § 117; *Vergos проти Греції*, § 34, а також, *mutatis mutandis*, *Pentidis і Інші проти Греції*).

42. Зрештою, Суд, під час здійснення контрольних повноважень, завжди повинен вивчати оспорюване втручання на підставі усіх матеріалів справи (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*, § 119). За потреби, він має перевірити факти справи і перебіг подій загалом, а не як окремі чи розрізнені події (*Ivanova проти Болгарії*, § 83). Водночас, Суд має завжди переконатись, що рішення, ухвалені державними органами у галузі свободи релігії, ґрунтуються на прийнятному аналізі належних фактів (*Sviato-Mykhailivska Parafiya проти України*, § 138).

б) Позитивні зобов'язання держав-учасниць

43. Відповідно до статті 1 Конвенції, держави-учасниці «гарантують кожному, хто перебуває під їхньою юрисдикцією, права і свободи, визначені в (...) [цій] Конвенції». Тому до переважно негативного зобов'язання держави утримуватись від будь-якого втручання у гарантовані статтею 9 права, можуть додаватись невід'ємні від цього права **позитивні зобов'язання**, навіть тоді, коли оскаржувані дії були вчинені приватними особами і тому держава-відповідач не є прямо пов'язаною з ними. Отже, ці зобов'язання іноді можуть вимагати вжиття заходів, спрямованих на дотримання поваги до свободи релігії навіть у **стосунках індивідів між собою** (*Siebenhaar проти Німеччини*, § 38). Якщо межа поміж позитивними і негативними зобов'язаннями держави за Конвенцією не може бути точно визначена, то й принципи, що до них застосовуються, теж є не менш подібними. В обох випадках слід забезпечити справедливу рівновагу між загальним інтересом і інтересами особи, а держава завжди має **можливість розсуду**. Водночас, навіть в контексті позитивних зобов'язань держави, законні цілі, перераховані у статті 9 § 2, можуть виявитись дотичними (*Jakóbski проти Польщі*, § 47, і *Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 84).

44. Стаття 9 як така не гарантує право користуватись **тимчасовими заходами** задля захисту свободи релігії (*Hernandez Sanchez проти Іспанії* (déc.)).

5. Перетинання між статтею 9 і іншими положеннями Конвенції

45. За своїм характером матеріальний зміст статті 9 Конвенції іноді може перетинатись зі змістом інших положень Конвенції. Інакше кажучи, одна і та ж скарга, подана до Суду, іноді може знаходитись у сфері дії більше ніж однієї статті. Зазвичай у такому випадку Суд вирішує вивчати скаргу з точки зору однієї статті, яку вважає найвідповіднішою з огляду на особливі обставини справи; водночас, він має на оці й інше положення і інтерпретує обрану статтю у світлі іншої. Найчастіше поруч зі статтею 9 стосовно тих самих фактів і скарг виступають наступні статті:

- a) **стаття 6 § 1 Конвенції** (право на справедливий судовий розгляд і, зокрема, право на доступ до суду). Наприклад, у справі, що стосувалась відмови Касаційного суду Греції визнати юридичною особою кафедральну парафію католицької діоцезії Криту, тим самим позбавляючи її можливості звернутись до суду за захистом своєї власності, Суд вирішив перевірити скарги заявника під кутом виключно статті 6 § 1, а не статті 9 Конвенції (*Église catholique de La Canée проти Греції*, §§ 33 і 50). Так само Суд вирішив розглядати лише за статтею 6 § 1 стверджуване невиконання судового рішення, що набуло законної сили і визнавало право парафії і її прихожан ховати померлих на місцевому цвинтарі за особливим ритуалом (*Paroisse Gréco-Catholique de Pesceana проти Румунії* (déc.), § 43);
- b) **стаття 8 Конвенції** (право на повагу до приватного і/або сімейного життя). Так Суд розглянув заяви:
  - виключно у світлі статті 8, окремо або в сукупності зі статтею 14, наприклад, стосовно рішення національних судів визначити місце проживання неповнолітніх дітей у одного з батьків переважно на тій підставі, що інший з батьків був Свідком Єгови (*Hoffmann проти Австрії*; *Palau-Martinez проти Франції*; *Ismailova проти Росії*). Суд уточнив, що визначені національними судами умови здійснення батьківських обов'язків не можуть як такі перешкоджати свободі заявника сповідувати свою релігію (*Deschomets проти Франції* (déc.));
- c) **стаття 10** (свобода вираження поглядів). Суд вивчав за статтею 10 заяви, що стосувались, наприклад, заборони уповноваженим державним органом приватній радіостанції поширювати на платній основі оголошення релігійного характеру (*Murphy проти Ірландії*), або відмови уповноваженого органу надати ліцензію на радіомовлення християнській радіостанції (*Glas Nadejda EOOD і Anatoli Elenkov проти Болгарії*). Дійсно, якщо зацікавлена особа скаржиться на втручання у вираження своїх вірувань і думок шляхом поширення інформації, стаття 10 є *lex specialis*, порівняно зі статтею 9, і тому окремий розгляд у світлі останньої не потрібен (*Balsytė-Lideikienė проти Литви* (déc.));
- d) **стаття 11** (свобода зібрань та об'єднання). Так Суд розглянув заяви:
  - за статтею 9, інтерпретованою у світлі статті 11, наприклад, стосовно втручання держави у конфлікт між двома групами-суперницями в межах однієї релігійної громади (*Hassan і Tchaouch проти Болгарії* [ВП], § 65), розпуску релігійної організації (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, §§ 102-103), або ж тривалої відмови визнати релігійну громаду юридичною особою (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas і Інші проти Австрії*, § 60);
  - за статтею 9, інтерпретованою у світлі статей 11 і 6 § 1, наприклад, стосовно відмови державних органів зареєструвати зміни до статуту релігійної організації, які мали закріпити перехід даної організації з одного церковного послуху до іншого (*Sviato-Mychaïlivska Parafiya проти України*, § 152);

- за статтею 11 (свобода зібрань та об'єднання), інтерпретованою у світлі статті 9, наприклад, стосовно відмови поновити реєстрацію релігійної організації (*Branche de Moscou de l'Armée du salut проту Росії*, §§ 74-75);
- за статтею 11 (свобода зібрань та об'єднання), інтерпретованою у світлі статті 9, наприклад, стосовно відмови групі адептів неodrудизму мати доступ до історичної пам'ятки Стоунхендж для святкування літнього сонцестояння (*Pendragon проту Сполученого Королівства* (déc.); водночас див. *Chappell проту Сполученого Королівства* (déc.));
- е) **стаття 1 Протоколу № 1** (захист права власності). Суд вирішив вивчати справи у світлі тільки статті 1 Протоколу № 1, наприклад, стосовно зобов'язання землевласників, які особисто виступають проти полювання, дозволити його у своїх володіннях (*Chassagnou і Інші проту Франції* [ВП]; *Herrmann проту Німеччини* [ВП]);
- ф) **стаття 2 Протоколу № 1** (право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань). Суд вирішив вивчати справи:
  - у світлі тільки статті 2 Протоколу № 1, наприклад, стосовно способу викладання у державних школах обов'язкового курсу релігійної культури і моральної освіти (*Hasan і Eylem Zengin проту Туреччини*), або відмови шкільного керівництва повністю звільнити дітей від обов'язкових уроків з християнства (*Folgerø і Інші проту Норвегії* [ВП]);
  - у світлі статті 2 Протоколу № 1 і статті 9 Конвенції окремо, встановивши відсутність порушення першої шляхом розлогого мотивування і відсутність порушення другої шляхом простого посилання на нього (*Kjeldsen, Busk Madsen і Pedersen проту Данії*);
  - у світлі статті 2 Протоколу № 1, витлумаченої у світлі статті 9, наприклад, стосовно обов'язковості розп'яття у класних кімнатах державних шкіл (*Lautsi і Інші проту Італії* [ВП]);
  - у світлі статті 2 Протоколу № 1 щодо батьків і у світлі статті 9 Конвенції щодо дітей стосовно покарання, яке вихователь призначив учениці за відмову брати участь у шкільній процесії (*Valsamis проту Греції*).

46. Дійсно, у питаннях виховання і освіти стаття 2 Протоколу № 1 в принципі є *lex specialis*, порівняно зі статтею 9 Конвенції. Принаймні це стосується випадків, коли, як у даній справі, порушено питання про зобов'язання держави-учасниці, передбачені частиною другою згаданої статті 2, у рамках здійснення своїх функцій у цій галузі, поважати право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань (*Lautsi і Інші проту Італії* [ВП], § 59).

II. ПРИКЛАДИ ПОВЕДІНКИ, ЗАХИЩЕНОЇ СТАТТЕЮ 9

1. Негативний аспект

а) ПРАВО НЕ ПРАКТИКУВАТИ РЕЛІГІЮ І НЕ ВИЯВЛЯТИ СВОЇ ПЕРЕКОНАННЯ

47. Свобода релігії передбачає також і негативні права, тобто право не належати до релігії і право не практикувати її (*Alexandridis проту Греції*, § 32). **Тому держава не може зобов'язати особу вчинити дію, яку є підстави тлумачити як приналежність до певної релігії.** Так Суд дійшов висновку про порушення статті 9 Конвенції через накладене на заявників за законом зобов'язання скласти присягу на Євангелії, аби мати змогу здійснювати свій парламентський мандат (*Buscarini і Інші проту Сан-Марино* [ВП], §§ 34 і 39).

48. Негативний аспект свободи сповідувати свої релігійні переконання означає також, що **особу не можна зобов'язати розкривати свої релігійні приналежність або переконання**; її не можна також змушувати приймати спосіб життя, з якого можна зробити висновок, що вона має чи не має таких переконань. Державні органи не мають права втручатись у свободу совісті особи, запитуючи її про релігійні переконання або зобов'язуючи її сповідувати їх (*Alexandridis проти Греції*, § 38; *Dimitras і Інші проти Греції*, § 78).

49. Водночас, таке втручання може набирати і непрямой форми, наприклад, якщо офіційний документ, складений від імені держави (посвідчення особи, шкільний табель тощо) містять графу, присвячену релігії, то залишення її пустою незворотно викликатиме специфічний підтекст. Стосовно, зокрема, посвідчень особи, Суд постановив, що відмітка про релігію, обов'язкова чи добровільна, сама по собі суперечить статті 9 Конвенції (*Sinan Işık проти Туреччини*, § 51-52 і 60). Водночас, стаття 9 не гарантує жодного права заносити запис про свою релігійну приналежність до посвідчення особи, навіть факультативно (*Sofianopoulos і Інші проти Греції* (déc.)). Суд також відмовлявся визнавати необхідність запису про релігію до реєстрів громадянського стану або до посвідчень особи з міркувань демографічної статистики, оскільки це невідворотно спричинить появу законодавства, яке примусово зобов'язуватиме декларувати релігійні вірування (*Sinan Işık проти Туреччини*, § 44). Натомість, необхідність для найманого працівника заздалегідь попередити роботодавця про вимоги своєї релігії, на які він збирається посперитись, щоб отримати певні привілеї, наприклад, право бути відсутнім на роботі щоп'ятниці після обіду, аби піти до мечеті, не можна вважати «зобов'язанням декларувати свої релігійні переконання» (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.)).

50. Суд дійшов висновку про порушення статті 9 Конвенції (окремо або в сукупності зі статтею 14, яка забороняє дискримінацію):

- щодо способу, у який було організовано процедуру складення присяги в суді як необхідної умови для здійснення професії адвоката, оскільки ця процедура ґрунтувалась на припущенні, що зацікавлена особа є православним християнином і бажає скласти релігійну присягу; для того, щоб мати можливість скласти урочисту присягу замість релігійної присяги, заявник мав довести, що не є православним християнином (*Alexandridis проти Греції*, §§ 36-41);
- щодо такої ж проблеми, як і у справі *Alexandridis*, але стосовно осіб, які беруть участь у кримінальному провадженні у якості свідків, цивільних позивачів або підсудних (*Dimitras і Інші проти Греції*; *Dimitras і Інші проти Греції* (№ 2); *Dimitras і Інші проти Греції* (№ 3));
- щодо відсутності вибіркових уроків етики, які міг би відвідувати заявник-учень, звільнений від уроків релігії, внаслідок чого в усіх його шкільних табелях і свідоцтві про початкову освіту стояв прочерк (« - ») у графі «Релігія/Етика»; хоча оцінка у цій графі не дозволяла встановити, які він відвідував уроки – релігії чи етики, проте відсутність будь-якої оцінки чітко вказувала, що він не відвідував жодних, що загрожувало можливими проблемами (*Grzelak проти Польщі*; порівняйте з двома іншими справами, у яких встановлені Конвенцією органи визнали подібні скарги неприйнятними як вочевидь необґрунтовані: *C.J., J.J. і E.J. проти Польщі* (déc.), і *Saniewski проти Польщі*, (déc.)).

51. Натомість Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 у випадку, коли у податковій картці заробітної плати заявника у відповідній графі замість примітки стояв подвійний прочерк « - - », показуючи, що заявник не належить до жодної церкви або релігійної громади, на користь якої держава стягує культовий податок. Суд вирішив, що даний документ, призначений для роботодавця і податкової адміністрації, не має використовуватись публічно, і тому оскаржуване втручання було дуже обмеженим (*Wasmuth проти Німеччини*, §§ 58-59).

b) Відмова від військової служби через переконання: ПРАВО НЕ ДІЯТИ ВСУПЕРЕЧ СВОЇЙ СОВІСТІ І ПЕРЕКОНАННЯМ

52. У статті 9 однозначно не згадується право на відмову через переконання ані у військовій, ані, навпаки, у цивільній галузі. Водночас Суд вирішив, що гарантії цієї статті в принципі застосовуються до відмови від **військової** служби, якщо вона є наслідком тяжкого і непереборного конфлікту між обов'язком служити у армії і совістю особи або її щирими і глибокими переконаннями як релігійного, так і іншого характеру. Щодо питання про те, чи відмова від військової служби підпадає під це положення, то його слід вивчати залежно від конкретних обставин кожної справи. Так Суд дійшов висновку про порушення статті 9 через засудження заявника, Свідка Єгови (чиї вірування передбачають переконання у необхідності уникати військової служби, незалежно від потреби носити зброю), за уникання від обов'язкової військової служби, тоді як закон не передбачав альтернативної цивільної служби (*Bayatyan проти Вірменії* [ВП], § 110).

53. Згодом Суд встановив порушення статті 9 у низці справ, дуже подібних на справу *Bayatyan*, поданих проти Вірменії (*Bukharatyan проти Вірменії*; *Tsaturyan проти Вірменії*) і Туреччини (*Erçer проти Туреччини*; *Feti Demirtaş проти Туреччини*; *Buldu і Інші проти Туреччини*). Зокрема, у справі *Feti Demirtaş* Суд вирішив, що той факт, що заявник, кількаразово засуджений, зрештою був демобілізований на підставі медичного звіту, відповідно до якого у нього виявлено розлади адаптації, нічого не змінював і не позбавляв заявника статусу «потерпілого»; навпаки, саме під час військової служби у нього з'явилися психологічні проблеми, що ще більше посилює відповідальність держави-відповідача (*Feti Demirtaş проти Туреччини*, §§ 73-77 і 113-114).

54. Усі цитовані справи стосувались осіб, які відмовлялись від військової служби тому, що були Свідками Єгови. Водночас, Суд також встановив порушення статті 9 у двох випадках стосовно пацифістів, які не висували жодних релігійних заперечень. У цих справах Суд вивчав скоріше позитивні зобов'язання держави і встановлював порушення через відсутність у турецькій правовій системі ефективної і доступної процедури, яка дозволяла б заявникам дізнатись, мають вони чи ні право на те, щоб скористатись статусом відмовника (*Savda проти Туреччини*; *Tarhan проти Туреччини*). До того, у справі проти Румунії, заявник скаржився, що є потерпілим від дискримінації через відмову державних органів зареєструвати його як відмовника, оскільки закон визнавав таку можливість тільки за особами, які керуються релігійними мотивами, у той час як він був просто пацифістом. Але оскільки заявника ніколи не притягали до кримінальної відповідальності і не визнавали винним, а обов'язкова військова служба у мирний час була в Румунії тим часом скасована, Суд вирішив, що заявник вже не може вважатись «потерпілим» від стверджуваного порушення (*T.N.B. проти Румунії* (déc.)).

55. Суд встановив порушення статті 14 (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 у трьох справах, у яких священнослужителі Свідків Єгови у Австрії скаржились, що не можуть бути повністю звільнені від військової служби і альтернативної цивільної служби, оскільки таке звільнення передбачене тільки для священнослужителів «визнаних релігійних громад», а не «зареєстрованих» релігійних організацій, як на той час Свідки Єгови, незважаючи на подібний характер функцій, які здійснюють і ті, й інші (*Löffelmann проти Австрії*; *Gütl проти Австрії*; *Lang проти Австрії*). Натомість Суд вирішив про відсутність порушення статті 14 в сукупності зі статтею 9 у випадку євангелістського проповідника, якому відмовили від повного звільнення як від військової, так і від цивільної служби. У цій справі Суд встановив, що ця конфесія ніколи не намагалась отримати статус «визнаної релігійної громади», і тому заявник не перебував у становищі, подібному до священнослужителів таких конфесій (*Korpi проти Австрії*).

56. Щодо відшкодування шкоди особам, які раніше були потерпілими від порушення права на відмову через переконання, Суд визнав вочевидь необґрунтованою заяву румунського адвентиста сьомого дня, який, призваний до армії у комуністичний період, був засуджений до позбавлення волі за «непокору», оскільки відмовився складати присягу і символічно отримувати зброю в суботу. Після падіння комуністичного режиму і встановлення демократії йому відмовили у підвищеній пенсії і деяких інших пільгах, які закон гарантував жертвам

політичних переслідувань з боку попереднього режиму, на тій підставі, що національне законодавство не зараховувало до «політичного переслідування» кримінальне засудження за військову непокору, незалежно від її мотивів. На підставі статті 14 в сукупності зі статтею 9, заявник скаржився на відмову національних судів взяти до уваги той факт, що його було засуджено через релігійні переконання. Європейський Суд вирішив, що хоча позитивні зобов'язання за статтею 14 і можуть покладати на державу усунення, у випадку відмовників, негативних наслідків їх засудження за військову непокору, вони жодним чином не зобов'язують у позитивний спосіб створювати вигоди від такого засудження відмовників, надаючи їм матеріальні пільги, передбачені для інших категорій осіб. У даній справі оспорюване законодавство містило об'єктивне і розумне обґрунтування, яке належить до можливості розсуду держави (*Васіу проти Румунії* (déc.)).

57. У **галузі освіти** Суд встановив відсутність порушення статті 9 у випадку двох дівчат-підлітків, Свідків Єгови, які навчались у грецьких державних ліцеях і були покарані «вигнанням зі школи» на один чи два дні за відмову брати участь в урочистій шкільній ході з нагоди роковин дати, коли фашистська Італія проголосила війну Греції. Ці учениці заявили вихователям своїх ліцеїв, що релігійні переконання забороняють їм долучатись до вшанування війни, беручи участь, перед представниками цивільної, церковної і військової влади, у шкільній процесії, яка відбудеться після завершення офіційного богослужіння, в один день з військовим парадом. Встановивши стосовно батьків відсутність порушення права забезпечувати освіту і навчання дочок відповідно до своїх світоглядних переконань (стаття 2 Протоколу № 1), Суд дійшов такого ж висновку щодо права на свободу релігії самих дівчат. Суд встановив, що вони, на їхнє прохання, були звільнені від релігійного виховання і відвідування православного богослужіння. Щодо обов'язку брати участь у шкільній ході, то ні мета, ні характеристики цього заходу не могли суперечити пацифістським переконанням обох дівчат; таке вшанування подій національного значення у власний спосіб служить як пацифістським цілям, так і громадському інтересу (*Valsamis проти Греції*; *Efstathiou проти Греції*).

58. У **цивільній** галузі інтерес зацікавленої особи не чинити всупереч власній совісті може бути серйозно обмежений інтересом громадськості забезпечити кожному рівність у ставленні, зокрема стосовно ставлення до одностатевих пар (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 105). Комісія також визнала, що переконання, висловлені шляхом реалізації міркувань совісті у професійному контексті, наприклад, міркувань совісті адвоката, в принципі можуть підпадати під дію статті 9. Дійсно, зважаючи не на їх професійний характер, а беручи до уваги особистісний характер, такі міркування можуть переплітатись із особистими переконаннями адвоката, якщо його розглядати не як особу, що бере участь у відправленні правосуддя, а як приватну особу (*Mignot проти Франції*, (déc.)).

59. Суд встановив відсутність порушення статті 9 (окремо або в сукупності зі статтею 14 Конвенції щодо заборони дискримінації) у наступних випадках:

- дисциплінарне провадження, яке скінчилось звільненням, проти християнки, працівниці органу місцевого самоврядування, яка відмовилась займатись реєстрацією у актах громадянського стану громадянських гомосексуальних союзів (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, №№ 48420/10, 59842/10, 51671/10 і 36516/10, §§ 102-106, CEDH 2013 (витяги));
- дисциплінарне провадження, яке скінчилось звільненням, проти працівника приватної компанії, який відмовився займатись пропонуванням порад із психосексуальної терапії одностатевим парам (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*).

60. Встановлені Конвенцією органи також відмовлялись визнавати існування права на відмову з міркувань совісті і, отже, наявність будь-якого порушення статті 9 Конвенції у наступних випадках:

- бажання квакера-пацифіста не сплачувати певний відсоток податків, не маючи певності в тому, що вони не будуть витрачені на фінансування військової галузі (*С. проти Сполученого Королівства* (déc.); це рішення було підтверджене у справі *Н. і В. проти*

Сполученого Королівства (déc.), як і щодо бажання французького платника податків, супротивника абортів, не сплачувати певний відсоток податків, з яких фінансуються аборти (*Bouessel du Bourg проти Франції* (déc.)). В усіх цих справах Суд вирішував, що загальний обов'язок сплачувати податки сам по собі жодним чином не впливає на питання совісті, оскільки його нейтральність засвідчується тим фактом, що жоден з платників не може впливати на розподіл податків або ухвалювати такі рішення після їх сплати;

- дисциплінарне стягнення, накладене на адвоката за однозначну відмову виступати відповідно до закону призначеним державним захисником затриманих осіб через принципову незгоду з цим законом. Припускаючи, що міркування професійної совісті адвоката можуть потрапляти у поле дії статті 9, Комісія постановила, що заявник обмежується оспоруванням правової системи; натомість, він ніколи не скаржився на обов'язок вступати у конкретну справу, яка суперечить його совісті, що могло б дозволити йому посилатись на такі міркування (*Mignot проти Франції* (déc.)).
- засудження заявників, аптекарів-співвласників, за відмову продавати у своїй аптеці оральні контрацептиви на підставі релігійних міркувань (*Pichon і Sajous проти Франції* (déc.)).

61. Суд також залишив без задоволення наступні заяви:

- заяву безробітного (який стверджує, що не належить до жодної релігії), чие право на допомогу по безробіттю було тимчасово призупинене після того, як він відмовився працювати у приймальні конференційного і навчального центру, що належить місцевій протестантській церкві. Суд констатував, що дана робота обмежувалась зустрічанням відвідувачів і за своїм характером не мала тісного зв'язку з жодним релігійним переконанням, і що не було доведено, що ця робота загрожувала свободі заявника не належати до релігії (*Dautaj проти Швейцарії* (déc.));
- заяву лікаря, який працював у державній службі медичного страхування і був звільнений через відмову здійснити медичний огляд стажера, оскільки стверджував, що ризикує бути «упередженим» і може скомпрометувати свою співпрацю з цим стажером у майбутньому. Суд встановив, що позиція заявника не висловлювала послідовне переконання стосовно основоположної проблеми, і що він не пояснив, у чому полягала моральна дилема, якої він бажав уникнути. Отже не було жодного «сповідання особистих переконань» у розумінні статті 9 (*Blumberg проти Німеччини* (déc.));
- заяву багатьох мешканців Росії, котрі скаржились на законодавство, відповідно до якого кожному платнику податків присвоюється «індивідуальний номер платника податків», котрий вони вважають одним із знаків, що передвіщають Антихриста. Суд зазначив, що йдеться про захід, який у загальний і нейтральний спосіб застосовується у публічній сфері; що заявники не були зобов'язані ні просити, ні навіть використовувати оспорювані номери, оскільки закон однозначно дозволяє більшості платників податків не використовувати цей номер у офіційних документах. Суд також нагадав, що зміст офіційних документів або баз даних не може визначатись залежно від особистих побажань осіб, які в них фігурують. Тому не було жодного втручання у права, гарантовані статтею 9 (*Skugar і Інші проти Росії* (déc.)).

2. Позитивний аспект

а) Загальні принципи

62. Хоча релігійна свобода стосується перш за все внутрішнього світу людини, вона водночас передбачає і свободу «сповідувати свою релігію» як індивідуально і приватно, так і колективно, в громаді і в колі тих, з ким поділяємо віру. Стаття 9 перераховує різні форми, у яких може

сповідуватись релігія, а саме, богослужіння, навчання, практика і відправлення обрядів (*Église métropolitaine de Bessarabie i Інші проти Молдови*, § 114).

63. За винятком поодиноких випадків, право на свободу релігії, як його розуміє Конвенція, виключає будь-яке оцінювання державою легітимності релігійних вірувань або способів їх вираження (*Hassan i Tchaouch проти Болгарії* [ВП], § 76; *Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 107). Тому стосовно релігійно мотивованих рішень, які ухвалюють індивіди в рамках своєї особистої автономії, держава має вкрай обмежену можливість розсуду для втручання у їхній вибір. Втручання може бути виправданим у розумінні статті 9 § 2 у випадку очевидної і кричущої невідповідності до основоположних принципів і цінностей, на які спирається Конвенція, наприклад, у випадках полігамного шлюбу або шлюбу з неповнолітньою особою, явного порушення рівності статей або ж рішення, прийнятого під примусом (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*).

64. Стаття 9 не захищає будь-яку дію, мотивовану або обґрунтовану релігією або переконанням, і не завжди гарантує право поводитись у публічній сфері у спосіб, продиктований або мотивований релігією або переконаннями (*Kalaç проти Туреччини*). Також, за загальним правилом, вона не надає права під приводом релігійних переконань уникати застосування нейтрального і загального закону, який сам по собі відповідає вимогам Конвенції (*Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta проти Нідерландів* (déc.)). Дія, яку мотивували, надихали або спричинили релігія або переконання, є їхнім «сповіданням», у розумінні статті 9 Конвенції, тільки тоді коли вона тісно пов'язана з даними релігією або переконаннями. Такими є, наприклад, богослужіння або поклоніння, пов'язані з практикуванням релігії або переконань у загальноновизнаному вигляді. Водночас, «сповідання» релігії або переконання не обмежується діями такого виду: існування достатньо тісного і прямого зв'язку між дією і переконанням, яке її спричинило, має встановлюватись з огляду на обставини кожної справи. Зокрема, від тих, хто стверджує, що певна дія стосується їхнього права на свободу сповідувати свої релігію або переконання, не вимагається доводити, що вони діяли відповідно до приписів даної релігії (*S.A.S. проти Франції* [ВП], § 55).

65. У певних ситуаціях особа, здійснюючи свою свободу сповідувати релігію, може бути змушена брати до уваги своє особливе становище як професійного, так і договірною характеру (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.); *Kalaç проти Туреччини*, § 27). Тому, наприклад, Суд визнав вочевидь неприйнятною скаргу заявника, у якого забрали дозвіл на відкриття приватної служби охорони на тій підставі, що, присягнувши на вірність громаді аумістів священного міста Мандаром, він вже не відповідав вимогам «добропорядності», якої швейцарський закон вимагає задля отримання такого дозволу. У цьому випадку внутрішні суди констатували, що керівник даної громади є небезпечною особою, що його доктрина базується на очікуванні апокаліпсису, що він може спровокувати своїх адептів на самогубство або насилля, і, зрештою, що залишення можливостей, притаманних власнику служби охорони, в руках у адепта такої організації може створити небезпеку порушення громадського порядку і громадської безпеки. Спираючись переважно на мотивування національних судів, Європейський Суд дійшов висновку, що оспорюване втручання відповідало статті 9 § 2 Конвенції (*C.R. проти Швейцарії* (déc.)).

66. Наступний огляд юриспруденції Суду стосуватиметься різних виявів свободи релігії, починаючи з найособистішого і найінтимнішого (проблеми, пов'язані зі здоров'ям) і закінчуючи колективнішим і публічнішим (свобода колективного богослужіння і можливість відкривати культові місця).

b) Свобода релігії і питання, пов'язані зі здоров'ям

67. Стосовно добровільної відмови Свідків Єгови від **переливання крові** Суд постановив, що, в принципі, вона належить до особистої автономії індивіда і, як така, захищена статтями 8 і 9 Конвенції. У зв'язку з цим Суд перш за все зауважив, що відмову від переливання крові не можна прирівнювати до самогубства, оскільки Свідки Єгови не відмовляються від медичного

лікування загалом; вони відмовляються з релігійних міркувань виключно від цієї процедури. Навіть якщо пацієнт відмовляється від переливання крові, яке, відповідно до фахового клінічного висновку лікарів, є абсолютно необхідним для порятунку його життя або запобігання непоправній шкоді для здоров'я, Суд вважає, що можливість для особи прожити своє життя на власний вільний вибір передбачає можливість вести спосіб життя, який інші вважають фізично небезпечним для неї самої. Навіть якщо відмова від певного медичного лікування може спричинити смерть, застосування такого лікування без згоди дорослої особи, яка психічно здатна дати таку згоду, становить втручання у її права, передбачені статтею 8. Тож аби ця свобода була реальною, пацієнти повинні мати можливість зробити свій вибір, який відповідав би їхнім поглядам і цінностям, навіть якщо іншим такий вибір здаватиметься нераціональним, необґрунтованим або необачним. Вивчивши національне законодавство з цього питання, Суд констатував, що воно достатньо захищає як свободу вибору дорослих пацієнтів, так і об'єктивні інтереси неповнолітніх (надаючи судам повноваження визнати недійсною відмову батьків від лікування, яке може врятувати життя їхньої дитини). Тому заборона переливання крові у доктрині Свідків Єгови не може як така бути підставою для розпуску організації і заборони її діяльності (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, §§ 131-144).

с) Дотримання харчових приписів

68. Дотримання харчових приписів (особливе харчування), продиктованих релігією або світоглядною системою, становить «практику», захищену статтею 9 § 1 Конвенції (*Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції* [ВП], §§ 73-74; *Jakóbski проти Польщі*). Так у двох справах Суд встановив порушення статті 9 через відмову пенітенціарної адміністрації надати заявникам, позбавленим волі буддистам, страви без м'яса, тоді як подібний захід не створив би додаткового тягаря для відповідних тюрем (*Jakóbski проти Польщі*; *Vartic проти Румунії* (№ 2)). Зокрема, у другій справі заявник міг отримувати тільки харчування для хворих ув'язнених, до якого входило м'ясо. Суд встановив, що заявник мав вкрай обмежену можливість отримувати харчування, що відповідало б його релігії, особливо після того, як міністерство юстиції заборонило надсилати поштою харчові продукти для ув'язнених (*Vartic проти Румунії* (№ 2), §§ 47-50).

69. Натомість Комісія проголосила неприйнятною заяву, у якій ортодоксальний юдей, котрий відбував покарання у вигляді позбавлення волі, скаржився на те, що не міг регулярно отримувати кашерну їжу. Комісія констатувала, що заявникові запропонували кашерний вегетаріанський харчовий режим, і що з цього приводу радились з головним раввином, який схвалив заходи, вжиті владою для гарантування релігійних прав заявника (*X проти Сполученого Королівства* (déc.)).

70. Суд також дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 як окремо, так і в сукупності зі статтею 14 Конвенції (заборона дискримінації) у справі, де заявник, культурна організація ультраортодоксальних юдеїв Франції, члени якої боролись за можливість їсти м'ясо «*глат*», для якого тварина забивається за суворішими приписами, ніж для звичайного кашерного м'яса, скаржився на відмову державних органів надати необхідний дозвіл для підготовки власних священиків-коліїв для практикування ритуального забою тварин, у той час як подібний дозвіл було надано Консисторіальній ізраелітській асоціації Парижа, яка об'єднувала переважну більшість євреїв Франції. Констатуючи, що організація-заявник може без проблем закуповувати м'ясо «*глат*» у Бельгії, і що певна кількість м'ясних крамниць, які діють під контролем Консисторіальної асоціації, продають віруючим належно сертифіковане м'ясо «*глат*», Суд вирішив, що оспорювана відмова у наданні дозволу не становила втручання у право заявника на свободу сповідувати свою релігію. Суд уточнив, що оскільки організація-заявник і її члени можуть купувати таке м'ясо, то право на релігійну свободу у розумінні статті 9 Конвенції не можна розширювати настільки, аби воно передбачало право особисто здійснювати ритуальний забій худоби і наступну сертифікацію (*Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції* [ВП], § 82).

d) Носіння одягу і релігійних символів

71. Здорове демократичне суспільство має толерувати і підтримувати плюралізм і різноманітність у релігійній сфері. Окрім того, ті, хто вважає релігію основним принципом свого життя, повинні, в принципі, мати можливість комунікувати це переконання іншим, включно з носінням одягу і релігійних символів (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 94). Носіння такого одягу або символів, мотивоване вірою особи і її бажанням засвідчити свою віру, становлять сповідування релігійного переконання у вигляді «богослужіння», «практики» і «обрядів», і тому така поведінка захищена статтею 9 § 1 (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 89). Проте, право носити релігійні одяг і символи не є абсолютним і має врівноважуватись із законними інтересами інших фізичних і юридичних осіб. Нова юриспруденція Суду у цій галузі стосується трьох різних контекстів: а) громадський простір, б) професійна сфера і с) шкільне і університетське середовище.

72. Коли йдеться про випадки першого типу, тобто носіння релігійних одягу і символів у **громадському просторі**, Суд встановив порушення статті 9 через притягнення до кримінальної відповідальності заявників, членів релігійної групи «*Aczimendi tarikati*», на підставі турецького закону, який забороняє носіння певного релігійного одягу у громадських місцях, відкритих для усіх поза релігійними церемоніями. У цій справі даний одяг складався з чорних тюрбана, шароварів і туніки, а також палиці. Суд допустив, що з огляду на обставини справи і на формулювання рішень національних судів, а також беручи до уваги, зокрема, важливості принципу світськості для демократичної системи Туреччини, це втручання тією мірою, якою воно мало на меті підтримати повагу до принципів світськості і демократії, переслідувало кілька законних цілей перелічених у статті 9 § 2: підтримання громадської безпеки, охорона публічного порядку і захист прав і свобод інших осіб. Проте Суд вирішив, що необхідність таких цілей не була доведена. Дійсно, Суд встановив, що заборона торкалась не посадових осіб, які наділені певними повноваженнями для здійснення своїх функцій, а простих громадян, і що вона стосувалась носіння одягу не в особливих громадських закладах, а у громадському просторі загалом. До того ж, з матеріалів справи не вбачалось, що спосіб, у який заявники, зібравшись у згаданому одязі перед мечеттю виключно з метою взяти участь у релігійній церемонії і висловлюючи свої вірування за допомогою особливого одягу, становив або міг становити загрозу для громадського порядку або тиску на інших осіб. Зрештою, відповідаючи на тезу Уряду Туреччини щодо явного прозелітизму з боку заявників, Суд констатував, що з матеріалів справи не вбачається, що вони намагались створити у громадських місцях неправомірний тиск на перехожих, бажаючи просувати свої релігійні переконання (*Ahmet Arslan і Інші проти Туреччини*).

73. Натомість Суд не встановив порушення статті 9 у справі, спрямованій проти Франції і ухвалення закону, який забороняє носити в громадських місцях одяг, що приховує обличчя (тобто, включно з паранджами і нікабами); таке діяння карається штрафом і/або обов'язковими курсами з громадянського виховання. Суд вирішив, що дана справа помітно відрізняється від справи *Ahmet Arslan і Інші проти Туреччини*, оскільки суцільне ісламське запинало є особливим одягом, який повністю приховує обличчя, за винятком хіба що очей. Також дана заборона не стосувалась однозначно релігійного підтексту подібного одягу. Суд погодився із правомірністю тези Уряду-відповідача про те, що обличчя відіграє важливу роль у суспільній комунікації, і що особи, які опиняються у місцях, відкритих для усіх, бажають, щоб там не траплялись практики або поведінка, яка становить серйозну загрозу відкритим міжособистісним стосункам, що, відповідно до загального консенсусу, є невід'ємною складовою колективного життя у рамках даного суспільства. Тому Суд погодився з тим, що перепона, яку запило, приховуючи обличчя, створює для інших, може вважатись державою-відповідачем як зазіхання на право інших осіб на саморозвиток у суспільному просторі, котрий сприяє співіснуванню. Інакше кажучи, держава може вважати життєво важливою співдію між індивідами, якій перешкоджає те, що певні особи приховують своє обличчя у громадських місцях. Маючи певні сумніви щодо необхідності відповідати на цю проблему законом, що містить загальну заборону (оскільки кількість жінок, яких він стосується, є незначною) і висловлюючи свої побоювання щодо ризику негативних

наслідків для соціального становища таких жінок, які можуть опинитись в ізоляції, Суд дійшов висновку, що держава-відповідач не перевищила можливість розсуду, зокрема, з огляду на легкість передбачених санкцій (*S.A.S. проти Франції* [ВП]).

74. Встановлені Конвенцією органи завжди відмовлялись визнати обґрунтованими скарги щодо обов'язку тимчасово зняти елемент одягу, що має релігійне значення, якщо такий обов'язок мотивований **міркуваннями безпеки**. Тому були залишені без задоволення заяви стосовно:

- засудження практикуючого сікха до штрафу за недотримання обов'язку для водіїв мотоциклів носити захисні шоломи; заявник стверджував, що релігія зобов'язує його постійно носити тюрбан, і тому він не може вдягати шолом (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- зобов'язання практикуючого сікха зняти тюрбан під час контролю безпеки перед входом до зони посадки аеропорту (*Phull проти Франції* (déc.));
- зобов'язання заявниці, яка прийшла до генерального консульства Франції у Марокко для отримання візи, зняти запинало для перевірки особи; оскільки вона відмовилась це зробити, їй заборонили заходити до консульства, і вона не змогла отримати візу. Суд, зокрема, відхилив аргумент заявниці про те, що вона погодилася б зняти запинало виключно в присутності жінки; вона вважала, що оскільки французькі консульські органи не покликали одну із своїх працівниць, яка здійснила б перевірку особи заявниці, то вони перевищили надану їм можливість розсуду (*El Morsli проти Франції* (déc.));
- зобов'язання сфотографуватись з непокритою головою для офіційних документів, зокрема, зобов'язання студентки-мусульманки надати фотографію, на якій вона зображена з непокритою головою, задля отримання університетського диплому (*Karaduman проти Туреччини* (déc.); *Araç проти Туреччини* (déc.));
- зобов'язання сфотографуватись з непокритою головою для офіційних документів, зокрема, відмова державних органів прийняти фотографію, на якій заявник-сікх був зображений у тюрбані (*Mann Singh проти Франції* (déc.)).

75. Що стосується другого контексту, **професійної сфери**, то комерційна установа має право зобов'язати своїх працівників до дрес-коду, аби створити певний комерційний імідж; застосування такого дрес-коду іноді може спричинити обмеження на носіння релігійних символів (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 94). Так само лікарняна установа має широкі повноваження для встановлення правил носіння одягу, аби захистити здоров'я і безпеку пацієнтів і медичного персоналу (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, § 99). Проте, якими б правомірними не були ці інтереси, вони не є абсолютними і завжди повинні врівноважуватись з правом зацікавленої особи сповідувати свою релігію.

76. Так Суд встановив порушення статті 9 у випадку тимчасового відсторонення від роботи працівниці приватної компанії, яка відмовилася сховати свій християнський хрестик, тоді як деякі символи інших релігій (тюрбан і хіджаб) були дозволені (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, §§ 94-95).

77. Натомість, Суд не знайшов порушення статті 9 у випадку звільнення медсестри, яка працювала у геріатричній службі, за відмову зняти хрестик, який вона носила на ланцюжку, і натомість носити його або у вигляді брошки, або під коміром светра; у суді керівник заявниці пояснив, що існував ризик того, що пацієнт з невірноваженою психікою може схопити хрестик-підвіску, смикнути його і поранитись або поранити заявницю, або ж що хрестик-підвіска може торкнутись, наприклад, відкритої рани (*Eweida і Інші проти Сполученого Королівства*, §§ 98-100).

78. Що стосується третього контексту, носіння релігійних одягу і символів у **державних освітніх закладах**, то Суд завжди підкреслював широку можливість розсуду, надану державам у цій галузі. Дійсно, в усій Європі неможливо встановити єдину концепцію значення релігії у суспільстві, а значення або вплив вчинків, які становлять публічне вираження релігійного переконання, не є тотожними залежно від епохи або контексту. Тому регулювання даного питання може змінюватись залежно від країни і від національних традицій, а також від вимог, які диктує необхідність захистити права й свободи інших осіб і підтримати громадський порядок. Тому вибір обсягу і способу такого регулювання неодмінно має бути певною мірою залишений даній державі, оскільки він залежить від конкретного національного контексту (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 109). Усі справи, досліджені Судом під цим кутом зору, можна розділити на дві категорії, залежно від того, чи особа, яка вимагає права носити релігійний одяг, є викладачем, чи студентом (учнем).

79. Стосовно **викладачів**, Суд здійснював зважування, з одного боку, права викладача сповідувати свою релігію і, з іншого боку, збереження нейтральності державної системи освіти і захист законних інтересів учнів шляхом підтримання релігійного миру. Дійсно, держава має правомірні підстави накладати на осіб, які на підставі їхнього статусу мають офіційні повноваження, зобов'язання бути стриманими у публічному виявленні своїх релігійних переконань, проте ці особи, як індивіди, продовжують все ж користуватись захистом статті 9 Конвенції. Тому Суд, беручи до уваги обставини кожної справи, має встановити, чи було забезпечено справедливу рівновагу між основоположним правом індивіда на свободу релігії і законним інтересом демократичної держави стежити за тим, щоб реалізовувати свої публічні функції відповідно до цілей, перелічених у статті 9 § 2 (*Kurtulmuş проти Туреччини* (déc.)). Для цього слід врахувати сам характер професії викладача державної школи, носія шкільної влади і представника держави перед учнями, а також наявність прозелітичного впливу, який може мати для них носіння релігійних одягу або символів. Водночас, вік учнів є іншим важливим фактором, який слід взяти до уваги, оскільки у ранньому віці діти ставлять багато питань, і на них легше вплинути, ніж на інших учнів старшого віку (*Dahlab проти Швейцарії* (déc.)).

80. Відповідно до такої логіки, Суд визнав за державою широку можливість розсуду і проголосив явно необґрунтованими заяви стосовно:

- заборони учительці державної початкової школи, яка викладала у класі для наймолодших дітей (від чотирьох до восьми років), носити ісламську хустку під час викладацької роботи. Суд надав особливої ваги тому факту, що носіння ісламської хустки, «вочевидь чужого символу», важко примирити з вихованням толерантності, поваги до інших і, особливо, рівності статей і заборони дискримінації, які у демократичному суспільстві кожен викладач має передавати своїм учням. Водночас Суд відхилив твердження заявниці про те, що оспорюваний захід є дискримінацією за ознакою статі (стаття 14 Конвенції), оскільки такий захід міг би бути застосований і до чоловіка, який прилюдно, за подібних обставин, носив би одяг, притаманний іншій конфесії (*Dahlab проти Швейцарії* (déc.));
- дисциплінарного стягнення, накладеного на заявницю, асоційованого професора одного з державних університетів Туреччини, за носіння ісламської хустки під час викладацької роботи, всупереч приписам стосовно форми одягу посадових осіб. У зв'язку з цим Суд нагадав, що демократична держава має право вимагати від своїх посадових осіб, аби вони дотримувались конституційних принципів, на яких вона заснована; принцип світськості є одним із основоположних принципів турецької державності; тому від заявниці, носія університетської влади і представниці держави, слід очікувати, щоб вона, добровільно заступивши на державну посаду, дотримувалась правил, які зобов'язують її бути стриманою в публічному вираженні своїх релігійних переконань. Суд також відхилив твердження заявниці про те, що оспорюваний захід є дискримінацією за ознаками релігії і статі (стаття 14 Конвенції), оскільки такі ж правила існують і для чоловіків стосовно забезпечення стриманості у вираженні своїх релігійних

переконань (*Kurtulmuş проти Туреччини* (déc.)); щодо подібного випадку стосовно звільнення викладача ліцею «*İmam-Hatip*», див. *Karaduman проти Туреччини* (déc.)).

81. Стосовно **учнів і студентів** Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 або про явну необґрунтованість скарг, порушених у наступних випадках:

- заборона студентці турецького державного медичного університету носити ісламську хустку під час лекцій. З огляду на особливості історії і конституційної системи Туреччини, Суд визнав правомірними спроби влади, спрямовані на підтримання принципу світськості, який Конституційний суд цієї держави витлумачив як один із основоположних принципів турецької держави. Європейський Суд також визнав цю концепцію світськості цілком відповідною засадовим цінностям Конвенції і базовою для верховенства права і поваги до прав людини і демократії. Для того, щоб зробити висновок про відсутність порушення статті 9, Суд врахував, зокрема, наступні міркування: те, що конституційна турецька система підкреслює рівність статей – один із головних засадових принципів Конвенції і мету держав-учасниць Ради Європи; те, що проблему ісламської хустки в контексті Туреччини не можна досліджувати, абстрагувавшись від наслідків, які може мати носіння цього символу, котрий вважається або сприймається як безумовний релігійний обов'язок, для тих, хто його зараз не носить; те, що, на думку турецьких судів, носіння ісламської хустки набуло у цій країні політичного змісту; що в Туреччині існують екстремістські рухи, які прагнуть нав'язати усьому суспільству свої релігійні символи і свою концепцію суспільства, засновану на релігійних правилах. З огляду на такий контекст, оспорювані правила є заходом, спрямованим на досягнення перелічених вище законних цілей і, таким чином, на захист плюралізму в університетах (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП]);
- заборона ученицям ліцею «*İmam-Hatip*» (турецький державний заклад середньої освіти релігійного спрямування) носити ісламську хустку, за винятком уроків вивчення Корану, а також заборона ученицям ходити на уроки у запиналі. Суд, зокрема, встановив, що в Туреччині чинні правила зобов'язують усіх учнів закладів середньої освіти носити шкільну форму і приходити до школи з непокритою головою; у школах «*İmam-Hatip*» діяв виняток, відповідно до якого дівчата могли покривати голову під час уроків вивчення Корану. Тому оспорювані правила містять загальні правила, що застосовуються до всіх учнів, незалежно від їхніх релігійних переконань, і покликані, зокрема, служити законній меті – підтриманню нейтральності середньої освіти, спрямованої на підлітків, які можуть потрапити під тиск (*Köse і Інші проти Туреччини* (déc.));
- відмова французьких державних середніх шкіл допустити учениць у запиналі до уроків фізичного і спортивного виховання і їх наступне відрахування зі школи через нерегулярність відвідування занять. Визнавши відповідність французької концепції світськості засадовим цінностям Конвенції, Суд розглянув внутрішню юриспруденцію, відповідно до якої носіння релігійних символів є саме по собі несумісним із принципом світськості у шкільних установах, але воно може стати таким залежно від умов, за яких ці символи носяться, і від наслідків, які може спричинити носіння певного символу. У даній справі Суд визнав, що були підстави вважати, що носіння запинала, наприклад, ісламської хустки, є несумісним із заняттям спортом з міркувань безпеки і гігієни. Зокрема, Суд зазначив, що дисциплінарні провадження, які провадились проти заявниць, повністю відповідали вимогам врівноваження різних задіяних інтересів. Отже, Держава-відповідач не перевищила свою можливість розсуду (*Dogru проти Франції*, і *Kervancı проти Франції*);
- заборона ученицям державних шкіл, середніх шкіл і ліцеїв Франції носити «символіку або одяг, через які вони явно виявляють свою релігійну приналежність», повна заборона, не лише на уроках фізичного виховання і спорту, а згодом і виключення учнів за носіння

ісламської хустки або сікхського тюрбана чи тюбетейки на території закладів. Суд вирішив, що підтримання конституційного принципу світськості, який відповідає засадовим цінностям Конвенції, є достатнім для виправдання оспорюваного заходу. Зокрема, Суд вирішив, що поведінка шкільної адміністрації, яка полягала у відмові надати дозвіл ученицям-мусульманкам носити хустки з тим, щоб знімати їх перед входом до класу, чи замінити хустки очіпком або хустинкою, які не мають релігійного навантаження, або ж у відмові надати дозвіл учням-сікхам замінити тюрбан на тюбетейку, не суперечила статті 9 Конвенції, оскільки повністю перебувала у межах можливості розсуду держави (*Gamaleddyn проти Франції* (déc.); *Aktas проти Франції* (déc.); *Ranjit Singh проти Франції* (déc.); *Jasvir Singh проти Франції* (déc.)).

е) Релігійна свобода, сім'я і виховання дітей

82. Стаття 9 не визначає умови релігійного шлюбу, який, таким чином, повністю залишається у сфері компетенції кожної релігійної громади. Зокрема, кожна релігійна громада вирішує, чи дозволяє вона, і якою мірою, шлюби між особами однієї статі (*Parry проти Сполученого Королівства* (déc.)). Тому Комісія відмовилась визнавати захист, гарантований статтею 9, чоловікові, засудженому до позбавлення волі за статеві стосунки із дівчиною, молодшою шістнадцяти років (встановлений законом вік надання згоди на статеві стосунки), хоча він і був одружений з нею за ісламським ритуалом; водночас, Комісія постановила також про відсутність порушення статті 12 Конвенції (право на шлюб) (*Khan проти Сполученого Королівства* (déc.)). Комісія також залишила без задоволення заяву чоловіка, який відмовлявся укласти шлюб зі своєю коханкою відповідно до правил, встановлених цивільним правом, вимагаючи від держави визнати їхні стосунки як юридично повноправний шлюб, укладений, на його думку, шляхом читання вголос уривку Старого Заповіту перед першими статевими зносинами (*X. проти Німеччини* (déc.)).

83. Стаття 9 жодним чином не гарантує право на **розлучення** (*Johnston і Інші проти Ірландії*, § 63). Тому Комісія проголосила неприйнятною скаргу за статтею 9, подану практикуючим юдеєм, якому суддя цивільної юрисдикції присудив сплатити відшкодування шкоди колишній дружині, якій він відмовився після цивільного розлучення дати *gem* (лист зречення), котрий дозволив би їй одружитись вдруге за релігійним обрядом. У даній справі заявник пояснював, що у такий спосіб він бажав зберегти можливість одружитись з нею вдруге, оскільки він належить до коліна когенів, і Закон Мойсея забороняє йому одружуватись із розлученою жінкою, навіть своєю колишньою дружиною. Комісія встановила, що відмова дати *gem* не є «сповіданням релігії» у розумінні статті 9, тим більше, що позиція заявника, справу якого розглядав юдейський релігійний суд, схоже, суперечить релігійним правилам, на які він сам посилається (*D. проти Франції* (déc.));

84. Усім відомо, що релігійний спосіб життя вимагає від adeptів водночас слідувати релігійним приписам і присвячувати себе релігійній діяльності, які можуть забирати значну частину їхнього часу і іноді набирати радикального вигляду, як **монашеське життя** у більшості християнських конфесій, а також у буддистів і індуїстів. Якщо обрання такого життєвого шляху є наслідком вільного і незалежного рішення повнолітньої особи, то воно повністю підпадає під гарантії статті 9 Конвенції, навіть якщо внаслідок цього виникають конфлікти із членами родини, які не схвалюють такий вибір (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, § 111).

85. Стосовно статті 2 Протоколу № 1, Комісія постановляла, що право батьків забезпечувати освіту і навчання дітей відповідно до своїх релігійних і світоглядних переконань є одним з атрибутів батьківських прав і обов'язків, і тому воно не може здійснюватись тим із батьків, кого позбавлено батьківських прав (*X. проти Швеції* (déc.)).

86. Відповідно до цих принципів, Комісія проголосила неприйнятними:

- заяву польського громадянина, котрий живе у Німеччині, колишня дружина якого з їхнім неповнолітнім сином живе у Швеції. Окрім відмови шведських судів надати йому право

відвідувати дитину, заявник скаржився на те, що його сина виховують у лютеранстві, всупереч ученню католицької церкви, у якій його охрестили; його колишня дружина не дотримується присяги, складеної під час укладення шлюбу, виховувати дитину католиком, як того вимагає канонічне право католицької церкви. Комісія залишила цю скаргу без задоволення як несумісну *ratione personae* з Конвенцією, оскільки за факти, на які він скаржився, є відповідальною тільки колишня дружина заявника, яка одна виховує дитину і має право і обов'язок стежити за вихованням, а не держава-відповідач (*Х. проти Швеції* (déc.), № 172/56; див. також заяви тієї ж особи, *Х. проти Швеції* (déc.); *Х. проти Швеції* (déc.), № 911/60), у яких подібні скарги були залишені без задоволення, як за суттю тотожні першій справі);

- заяву політичного біженця, вихідця із однієї з середньоазійських радянських республік, який скаржився на те, що його племінницю і племінника відучили від їхньої релігії іслам внаслідок навчання у католицьких закладах. Не порушуючи питання про те, чи заявник міг діяти від їхнього імені і стверджувати, що є непрямым «потерпілим» від стверджуваного порушення, Комісія встановила відсутність будь-якого втручання у свободу релігії, тим більше, що у той час, коли ухвалювалось дане рішення, племінник і племінниця мали 20 і 21 рік (*Х. проти Німеччини* (déc.));
- скаргу батьків-юдеїв, які скаржились на рішення шведських соціальних органів поселити їхню неповнолітню дочку у протестантську, а не юдейську прийомну сім'ю, що суперечить їхньому праву виховувати власних дітей відповідно до своїх релігійних переконань. Спираючись на статтю 9 і статтю 2 Протоколу № 1 в сукупності, Комісія встановила, що насправді ці органи виявили помітні зусилля і активно, за допомогою місцевого равина, шукали юдейську прийомну сім'ю, весь час інформували батьків про свої дії, пропонували їм висловити власну думку; проте, у даному регіоні їм не вдалось знайти юдейську прийомну сім'ю (*Tennenbaum проти Швеції* (déc.));
- заяву розлученого чоловіка мусульманського віросповідання, засудженого до позбавлення волі за відмову сплачувати аліменти на неповнолітню дочку через те, що вона змінила релігію – мати охрестила її у католицькій церкві. На думку заявника, дитина, яка відкинула іслам (навіть під впливом матері) має вважатись «неіснуючою», тому примушування батька-мусульманина сплачувати на неї аліменти суперечить свободі релігії. Комісія дійшла висновку про відсутність втручання у свободу релігії заявника, оскільки обов'язок сплачувати аліменти на дитину, вихованням якої займається інший з батьків, є загальним і як такий не має жодного безпосереднього впливу на питання релігії або совісті (*Karakuzev проти Німеччини* (déc.)).

87. Щодо Суду,

- він проголосив неприйнятною заяву на підставі статті 8 (право на повагу до приватного і сімейного життя) і багатьох інших статей Конвенції, яку подала група батьків, чії повнолітні діти вступили до монастирів македонської православної церкви. Заявники скаржились, що засновуючи монашеські ордени і приймаючи до них їхніх дітей, Церква порушила їхні власні права, зокрема, право підтримувати стосунки з дітьми, право на їхню підтримку у старості або хворобі, і право мати онуків; тому держава мала втрутитись проти Церкви, щоб захистити ці права. Суд встановив, що вибір способу життя дітьми заявників був вільним; що стосунки, повага і взаємні почуття батьків і їхніх повнолітніх дітей належать виключно до приватної сфери і не можуть створювати жодного позитивного зобов'язання для держави; зрештою, що Конвенція не гарантує право мати онуків (*Šijakova і Інші проти Колишньої Югославської Республіки Македонія* (déc.));
- він проголосив неприйнятною як явно необґрунтовану скаргу матері, учасниці руху раелітів, яка проживала окремо від батька дітей, але їх вихованням вони займались разом, котра скаржилась на судову заборону на спілкування їхніх дітей із раелітами

(окрім неї самої і її нового співмешканця) і на залучення їх до раелітських зібрань. Суд вирішив, що це втручання, яке передбачене законом і переслідує законну мету (захист прав дітей і прав батька), також є «необхідним у демократичному суспільстві». Дійсно, сама заявниця могла вільно продовжувати особисто практикувати свою релігію, таке практикування могло відбуватись навіть у присутності дітей, якщо при цьому вони не контактували з іншими членами раелітського руху. Суд також наголосив на пріоритетній меті, яка полягає у врахуванні вищих інтересів дітей, і саме задля цієї мети було примірено можливості освітнього вибору, який задовольняв би кожного з батьків і дозволяв би забезпечити задовільну рівновагу між переконаннями їх обох, уникав би оціночних суджень і, за потреби, дозволяв би мінімальне приватне практикування релігії. На підставі подібних за суттю мотивувань, Суд не встановив жодних ознак дискримінації, забороненої статтею 14 (*F.L. проти Франції* (déc.));

- констатуючи порушення статті 9, він визнав непереконливими аргументи російських судів, якими було обґрунтовано розпуск місцевої організації Свідків Єгови і заборонено її діяльність, оскільки ця релігійна громада здійснює «психологічний тиск», аби віддалити своїх adeptів від їхніх сімей і зруйнувати самі сім'ї. Суд, перш за все, вирішив, що рішення Свідків Єгови цілковито присвятити себе релігійному життю ухвалювалось вільно, без примусу і у спосіб, дуже подібний до того, що має місце у великих «традиційних» світових релігіях, і, по-друге, що надані статистичні дані не є достовірними; так було наведено лише шість випадків сімейних конфліктів через Свідків Єгови, тоді як правильно було б порівняти частоту розпаду сімей у невіруючих осіб, у adeptів релігії, які становлять більшість у країні, і у Свідків Єгови (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, § 109-104);
- він проголосив неприйнятною як несумісну *ratione materiae* з Конвенцією скаргу батька на те, що його дочка (якій на момент подій було чотирнадцять років і вихованням якої займалась мати) була охрещена і відвідувала уроки католицького катехізу, і який скаржився на відмову іспанських судів постановити, щоб будь-яке рішення щодо релігійного навчання його дочки було заборонене до її повноліття, а тим часом він один займався подібним вихованням дочки. Національні суди встановили, що мати, з якою проживала дитина, лише допомагала дочці здійснити вибір, яка та сама вільно зробила, і таким чином, належно захистила її інтереси (*Rupprecht проти Іспанії* (déc.)); щодо подібного випадку, який досліджувався в контексті статті 2 Протоколу № 1, див. *X. проти Нідерландів* (déc.).

88. У випадку **шкільного середовища** стаття 9 захищає від релігійної агітації з боку держави (*Angeleni проти Швеції* (déc.); *C.J., J.J. і E.J. проти Польщі* (déc.)). З іншого боку, можуть траплятись випадки, коли **обов'язок регулярно відвідувати школу** конфліктує із релігійними переконаннями родини. Так встановлені Конвенцією органи залишили без задоволення:

- заяву щодо відмови адміністрації шведської школи звільнити заявницю, ученицю державної школи, яка вважає себе атеїсткою, від уроків релігійної освіти; на її думку, ці уроки примушували її приймати християнське мислення. Заявниця також стверджувала про дискримінацію, що суперечить статті 14, оскільки чинне на той час шведське законодавство дозволяло звільняти учнів від цих уроків за умови, що вони належать до релігійної громади, в рамках якої отримують релігійну освіту; але атеїстів це правило не стосувалось. Комісія констатувала, що дівчинку вже переважно звільнили від спірних уроків у тій частині, що стосувалась богослужіння (виконання колядок тощо). Щодо решти курсу, Суд погодився з думкою шведського Уряду, що інша частина освітнього блоку стосувалась навчання *про релігії*, а не *в дусі релігії*, хоча й зосереджувалась на християнстві. Тому заявниця не зазнавала релігійної агітації і не була жодним чином зобов'язана брати участь у богослужінні (*Angeleni проти Швеції* (déc.); проте див. *Folgerø і Інші проти Норвегії* [ВП]);

- заяву батьків, які скаржились на дискримінацію на тій підставі, що відповідно до законодавства Люксембургу лише релігійні переконання могли бути підставою для звільнення учня від уроків релігійного і морального, або морального і суспільного виховання, тоді як вони хотіли отримати для своїх дітей звільнення через світоглядні переконання. Комісія вирішила, що з огляду на відсутність будь-яких скарг щодо наявності релігійної чи іншої агітації, обов'язкове відвідування учнями уроків морального і суспільного виховання не є втручанням в реалізацію свободи думки або совісті. Щодо різниці у ставленні, про яку йдеться у даній справі, то вона переслідувала законну мету (зменшити кількості учнів, які пропускають уроки, і надати усім підліткам моральну освіту) і була пропорційна відносно цієї мети, оскільки, відповідно до закону, оспорювані уроки мали перш за все стосуватись вивчення прав людини і організовувались у спосіб, що гарантував плюралізм думок (*Bernard і Інші проти Люксембургу* (déc.));
- заяву від подружжя адвентистів сьомого дня, які скаржились на відмову міської влади Люксембурга повністю звільнити їхню дочку від обов'язку ходити до школи в суботу, яка для цієї релігійної громади є днем повного відпочинку. Суд вирішив, що оспорюване втручання було виправдане потребою забезпечити дитині її право на освіту, яке домінує над релігійними переконаннями батьків, і що у даній справі було дотримано розумну пропорційність (*Martins Casimiro і Cerveira Ferreira Bernard і Інші проти Люксембургу* (déc.)).

f) Проповідь і прозелітизм

89. Свобода сповідувати свою релігію включає, в принципі, **право спробувати переконати і повернути ближніх**, наприклад, за допомогою «навчання», без чого, зрештою, «свобода змінювати релігію або переконання», захищена статтею 9 Конвенції, ризикує залишитись мертвою літерою (*Kokkinakis проти Греції*, § 31). Натомість, стаття 9 не захищає недобросовісний прозелітизм, такий як пропонування матеріальних чи соціальних благ або вчинення неправомірного тиску для того, щоб примусити вступити до релігійної громади (*Larissis і Інші проти Греції*, § 45).

90. Так Суд дійшов висновку про порушення статті 9 у справі, у якій заявник, Свідок Єгови, був затриманий і притягнений до кримінальної відповідальності за те, що прийшов додому до жінки кантора місцевої православної церкви і завів з нею дискусію на релігійну тематику (*Kokkinakis проти Греції*). Натомість, підхід Суду був відмінним у іншій справі проти Греції, у якій заявники, на момент подій офіцери військово-повітряних сил, були притягнені до кримінальної відповідальності військовими судами за проповідання як поміж багатьма солдатами, котрі перебували у їхньому підпорядкуванні, так і поміж багатьма цивільними. Стосовно спроб повернути *солдатів*, Суд постановив, що оспорюване притягнення до кримінальної відповідальності не порушувало статтю 9. Він вирішив, що ієрархічність, яка є ознакою військової структури, може впливати на всі сфери стосунків між членами збройних сил, і тому підлеглому важко заперечувати командирові, котрий до нього звернувся, або відмовитись від розмови, яку той з ним розпочав. Дійсно, те, що у цивільному середовищі може вважатись невинним обміном думками, які співрозмовник може схвалити або заперечити, у військовому житті може розцінюватись як різновид домагання або як форма недобросовісного тиску шляхом зловживання владою. Хоча й не всі розмови про релігію або інші делікатні питання між особами різного рангу обов'язково підпадатимуть під цю категорію, проте, якщо обставини того вимагають, держави можуть мати підстави вживати особливих заходів для захисту прав і свобод підлеглих у збройних силах. З іншого боку, Суд вирішив, що притягнення до кримінальної відповідальності за проповідання поміж *цивільними* особами, на яких не чинили жодного тиску або примусу, не було необхідним у демократичному суспільстві і тому порушувало статтю 9 Конвенції (*Larissis і Інші проти Греції*).

g) СВОБОДА БОГОСЛУЖІННЯ

91. Свобода релігії передбачає свободу сповідувати свою релігію не лише індивідуально і приватно, але й **колективно**, у громаді і в колі тих, з ким поділяємо віру. Інакше кажучи, як індивідуально так і колективно, як у громаді, так і приватно, кожен може сповідувати свої переконання. Стаття 9 Конвенції перераховує різні форми, яких може набирати сповідання релігії або переконання, а саме, богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів (*Güler i Uğur protu Туреччини*, § 35). Отже, це положення захищає право віруючих мирно збиратись разом, щоб відправляти ритуальні обряди, притаманні їхній релігії (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints protu Сполученого Королівства; Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı protu Туреччини*, § 41). Натомість стаття 9, як окремо, так і у поєднанні зі статтею 11 Конвенції (свобода зібрань і об'єднання), не обов'язково гарантує право збиратись разом і сповідувати свою релігію повсюди, де забажається, у будь-якому місці (*Pavlidis i Georgakis protu Туреччини* (dés.), § 29).

92. Так Суд встановив порушення свободи релігії у наступних випадках:

- заходи, що регулюють релігійне життя греків-кіпріотів православного віросповідання у анклавих «Турецької Республіки Північного Кіпру», перешкоджаючи їм залишати свої селища для участі у релігійних церемоніях у культових місцях, що знаходяться поза анклавами, а також піти до монастиря (*Кіпр protu Туреччини* [ВП] (щодо суті), §§ 243-246);
- розгін російською поліцією недільного зібрання Свідків Єгови, яке відбувалось у актовій залі державного професійно-технічного училища, котре національна організація Свідків Єгови винаймала на підставі належно укладеної орендної угоди. Такий захід був вочевидь неправомірним і протиправним навіть з точки зору внутрішнього права (*Kouznetsov i Інші protu Росії*). У іншій подібній справі Суд встановив порушення за фактом розгону щорічного зібрання Свідків Єгови, яке відбувалось у актовій залі державного закладу вищої освіти, також орендованій відповідно до внутрішнього права. Дана операція була проведена із залученням великої кількості ресурсів поліції, зібраних з цієї нагоди, включно із озброєним загоном спеціального призначення; заявників затримали і тримали під вартою протягом багатьох годин. Не торкаючись питання про законність втручання, Суд вирішив, що воно вочевидь не було «необхідним у демократичному суспільстві» (*Крупко i Інші protu Росії*);
- розгін молдовською поліцією молитовного зібрання групи мусульман, яке відбувалось у приватному будинку, і стягнення із заявника адміністративного штрафу за «практикування релігії, не визнаної державою» (*Masaev protu Молдови*);
- втручання болгарської поліції у зібрання адептів Церкви Об'єднання превелебного Мьона, яке відбувалось вдома у одного з них, обшук цієї квартири за дозволом прокурора і, зрештою, вилучення книжок, записів і деяких інших предметів під приводом того, що йдеться про релігійну громаду, не зареєстровану державою. Оспорювані заходи були вочевидь позбавлені законних підстав за внутрішнім правом. Водночас, внутрішнє право чітко не висловлювалось щодо можливості проводити релігійні зібрання за відсутності реєстрації певної організації; на момент подій діяла адміністративна практика, частково підкріплена юриспруденцією, ставитись до таких зібрань як до протиправних (*Boyshev i Інші protu Болгарії*);
- виклик заявниці до місцевого відділку поліції для допиту стосовно її релігійних вірувань, а згодом проведення у неї вдома обшуку і вилучення книжок і записів; зрештою, поліція оголосила заявниці попередження, закликаючи її відмовитись приймати у себе зібрання громади протестантів-євангелістів, до якої вона належала. Суд дійшов висновку про відсутність правових підстав для втручання, оскільки дані заходи були вжиті за відсутності будь-якого кримінального провадження, вочевидь порушуючи національне право (*Dimitrova protu Болгарії*);

- засудження заявників до позбавлення волі за участь у мусульманській релігійній церемонії *мевлют*, організованій у приміщенні політичної партії на вшанування пам'яті трьох осіб, членів організації, проголошеної нелегальною, які були вбиті силами правопорядку. На думку Суду, лише той факт, що дана церемонія була організована у приміщенні політичної партії, у якому була наявна символіка терористичної організації, не позбавляв заявників захисту, гарантованого статтею 9. У даній справі оспорювана санкція не відповідала вимогам точності і передбачуваності, оскільки не було можливості передбачити, що звичайна участь у релігійній церемонії може підпадати під застосування закону, пов'язаного з боротьбою проти тероризму (*Güler i Uğur protu Туреччини*).

93. Натомість запроваджені Конвенцією органи не встановили порушення статті 9 або проголосили відповідні скарги явно необґрунтованими у наступних випадках:

- рішення британської влади закрити історичну пам'ятку Стоунхендж у день літнього сонцестояння і відмовити групі адептів неодрудизму у дозволі святкувати там ритуал сонцестояння. Комісія вирішила, що навіть якщо припустити існування втручання у здійснення прав, гарантованих статтею 9, то метою такого втручання був захист громадського порядку і воно було виправданим у розумінні частини другої цієї статті, особливо беручи до уваги, що до того влада вживала значних зусиль, намагаючись забезпечити інтереси фізичних осіб і організацій, які цікавляться Стоунхенджем (*Chappell protu Сполученого Королівства* (déc.); див. також *Pendragon protu Сполученого Королівства* (déc.));
- стягнення штрафу, з відстроченням виконання покарання, за «порушення спокою» з багатьох осіб, які, виступаючи проти абортів, потрапили до приміщення клініки, де робили аборти, і у коридорі закладу провели на колінах колективний молебень. Комісія визнала, що такий захід підпадає під застосування статті 9, але оскаржуване втручання було явно виправданим з огляду на частину другу цієї ж статті (*Van Schijndel i Inhui protu Нідерландів* (déc.));
- неможливість для заявника, громадянина Кіпру, який весь час жив на півдні цього острова, відвідати церкви і монастирі, розташовані на півночі, на території «Турецької Республіки Північного Кіпру». Суд констатував, що єдиним зв'язком заявника із північчю Кіпру є орні землі, які він успадкував від батьків, і що ніщо не перешкоджає йому реалізовувати свої права, передбачені статтею 9, на півдні Кіпру (*Josephides protu Туреччини* (déc.));
- припинення поліцією православної літургії, яка проводилась у монастирі, перетвореному на музей, на території «Турецької Республіки Північного Кіпру». Суд визнав, що у даній справі мала місце помилка, оскільки заявники були щиро переконані, що отримали дозвіл, тоді як на думку органів, які займаються захистом культурної спадщини, це зібрання було недозволеним і протиправним. Водночас, з огляду на всі обставини справи, а саме, відсутність непропорційного застосування сили, необхідність уникнути конфліктів з огляду на особливе політичне становище на півночі Кіпру тощо, Суд дійшов висновку, що оспорюване втручання не було непропорційним (*Pavlidis i Georgakis protu Туреччини* (déc.)).

94. Суд проголосив неприйнятними наступні заяви, у яких законні інтереси, згадані у статті 9 § 2, явно превалювали над інтересом заявників відправляти певні ритуали своєї релігії:

- заборона, накладена місцевою владою на католицьку парафію, дзвонити на церкві раніше 7.30 голосніше за встановлену гучність. Суд вирішив, що таке втручання переслідувало законну мету – захист прав інших осіб, у даній справі – нічний відпочинок мешканців, - і було пропорційним щодо цієї мети. Так між 23 годиною і 7.30 дзвони

продовжували дзвонити, але з меншою гучністю; у іншу пору дня гучність звуку не обмежувалась (*Schilder проти Нідерландів* (déc.));

- вилучення і конфіскація *аяхуаски* – галюциногенної речовини, що вживається під час релігійних святкувань вірування, відомого як «Санто Дайме». Суд вирішив, що оспорюваний захід, що підпадає під дію законодавства про обіг наркотиків, був «необхідним у демократичному суспільстві» для захисту здоров'я. Щодо твердження заявників про те, що вони є жертвами дискримінації порівняно з християнськими церквами, які вживають алкоголь (вино під час причастя) у своїх ритуалах, Суд вирішив, що ці два випадки неможливо порівнювати: по-перше, вино не підпадає під визначення наркотиків і, по-друге, ритуали християнських церков не передбачають застосування психоактивних речовин з метою інтоксикації (*Fränklin-Beentjes і CEFLU-Luz da Floresta проти Нідерландів* (déc.)).

95. Суд проголосив також неприйнятною заяву грецького православного монастиря, який скаржився, що встановлення антен мобільного зв'язку, радіо і телебачення на житловій частині монастиря порушує його свободу ритуальних обрядів. Зі свого боку, Суд не встановив жодного втручання у права, передбачені статтею 9, оскільки монастир діяв тривалий час, незважаючи на наявність антен, і що він же сам переуклав контракт оренди ділянки, на якій вони були установлені (*Iera Moni Profitou Iliou Thiras проти Греції* (déc.)).

96. Свобода ритуальних обрядів застосовується також до **способу поховання покійників**, якщо це є важливою частиною релігійної практики (*Johannische Kirche і Peters проти Німеччини* (déc.)). Проте у справі, у якій заявники скаржились на запізнення, із яким влада повернула їм тіло дочки, яка померла у лікарні, внаслідок чого вони протягом багатьох місяців не могли поховати її за релігійним обрядом і помолитись на її могилі, Суд вирішив вивчити цю скаргу за статтею 8 Конвенції (повага до приватного і сімейного життя), оскільки повідомлений факт не був наслідком прямого втручання влади у права, гарантовані статтею 9, а був просто наслідком запізнення, яке слід розглядати за статтею 8 (*Pannulo і Forte проти Франції* (déc.)).

h) Культові місця і споруди

97. Стаття 9 Конвенції захищає, в принципі, право створювати, відкривати і доглядати місця і споруди, присвячені релігійним культурам. Тому питання експлуатації релігійних споруд за певних обставин можуть мати важливі наслідки для реалізації права членів релігійних громад сповідувати свої релігійні вірування (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints проти Сполученого Королівства*, § 30; *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини*, § 41). Такий же принцип застосовується і до обладнання **цвинтарів**, якщо це є важливою частиною релігійної практики (*Johannische Kirche і Peters проти Німеччини* (déc.)).

98. Стаття 9 не гарантує релігійній громаді жодного права на отримання від влади культових місць (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. проти Німеччини* (déc.)). Те, що державні органи, навіть протягом кількох років, запліщували очі на використання з культурною метою будівель, що належать державі, особами, які не мають жодних правових підстав на це, не створює жодного позитивного зобов'язання для таких органів (*Congrégation de la Mosquée Juma і Інші проти Азербайджану* (déc.), § 60).

99. Із положень Конвенції не випливає також жодного зобов'язання для держав надавати окремого статусу культовим місцям. Водночас, якщо держава сама надає окремого і привілейованого статусу культовим місцям, таким чином перевищуючи свої зобов'язання за Конвенцією, то вона не може відмовити у тому ж певним релігійним групам у дискримінаційний спосіб, що суперечить статті 14 (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини*, §§ 48-49).

100. За загальним правилом, держави-учасниці мають широку можливість розсуду у питаннях містобудування, з огляду на необхідність у сучасному суспільстві ухвалювати законодавство у цій галузі, аби запобігти хаотичній забудові. Якщо державні органи надали достатньої ваги свободі релігії під час врівноваження різних міркувань у містобудуванні, то релігійна організація не може посилається на права, гарантовані статтею 9, аби уникнути виконання звичайних правил містобудування (*ISKCON і Інші проти Сполученого Королівства* (déc.)).

101. Так Суд встановив порушення свободи релігії у випадку засудження заявників до позбавлення волі і стягнення штрафу за використання приватної зали, яку вони винаймали як молитовний дім Свідків Єгови, без отримання попереднього дозволу «визнаної церковної влади» (тобто місцевого єпископа Грецької православної церкви) і міністерства національної освіти і культур. Суд констатував, що чинні положення внутрішнього права надавали державним органам виняткові і надмірні повноваження у цій галузі, якими вони на практиці користувались для того, щоб обмежити діяльність інших конфесій, ніж домінуюча православна церква (*Manoussakis і Інші проти Греції*; див. також думку Комісії у справі *Pentidis і Інші проти Греції*, котра завершилась вилученням справи з реєстру).

102. Натомість, жодного порушення статті 9 не було встановлено (або було встановлено явну недостатність обґрунтування) у наступних випадках:

- рішення грецької влади, яким православному греку було наказано перемістити могилу свого батька, аби дозволити розширити дорогу. Комісія встановила, що інші особи православного віросповідання, які опинились у такому ж становищі, добровільно перемістили родинні поховання, і що керівництво Грецької православної церкви, до якого звертався заявник, відмовилось втрутитись на його підтримку. Водночас, заявник не продемонстрував, яким чином переміщення могили перешкоджатиме виконанню обов'язків, приписаних його віруваннями, або яким чином виконання цих обов'язків залежить від збереження могили на первинному місці (*Daratsakis проти Греції* (déc.));
- повідомлення, надіслане місцевою службою містобудування Міжнародному товариству свідомості Крішни, стосовно використання маєтку, купленого цим товариством, із попередженням про необхідність обмежити використання цих будівель тим, що було дозволене на момент придбання (інститут теології, гуртожиток і культове місце, які могли відвідати не більше тисячі осіб на день); тим часом у даному випадку дійсне використання маєтку з релігійною метою прогресувало і вже приваблювало великі натовпи, спричиняючи численні скарги від сусідів. Суд визнав, що мало місце втручання у реалізацію свободи релігії заявника, але воно було виправдане з огляду на статтю 9 § 2; Суд встановив, що муніципальна влада постійно вживала заходів, аби мирно врегулювати проблему, і що власні релігійні інтереси заявника були належно враховані під час ухвалення рішення на внутрішньому рівні (*ISKCON і Інші проти Сполученого Королівства* (déc.));
- поведінка куратора, призначеного австрійськими судами для управління майном грецької православної громади, цивільна дієздатність якої була призупинена відповідно до закону через стан розколу із белградським патріархатом; цей куратор уклав угоди оренди помешкань із двома священиками, призначеними сербським патріархом і відповідним єпископом. Навіть припускаючи, що було втручання у реалізацію заявником прав, гарантованих статтею 9, таке втручання було необхідним для захисту прав інших осіб і пропорційне цій меті, зокрема тому, що оспорюваний захід мав обмежені наслідки і угоди оренди помешкань мали тривати тільки до завершення стану розколу (*Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien проти Австрії* (déc.));
- відмова німецької влади надати релігійній організації дозвіл на будівництво цвинтаря у особливо захищеній зоні. Суд вирішив, що оспорюване втручання, мотивоване правовими нормами щодо планування, захисту довкілля і розвитку інфраструктури і,

зокрема, тим, що у даній зоні не було іншої забудови, відповідало статті 9 § 2 (*Johannische Kirche i Peters проти Німеччини* (déc.));

- відмова місцевої грецької влади задовольнити прохання заявника змінити містобудівний план, аби дозволити спорудження молитовного дому «Істинно-православних християн» (адептів юліанського календаря, або *старостильна церква*) на належній йому ділянці; відмова була мотивована відсутністю «суспільної потреби» змінювати містобудівний план, оскільки у даному населеному пункті не було достатньої кількості членів цієї релігійної громади. Суд встановив, що на відміну від справи *Manoussakis*, йдеться про застосування загального і *prima facie* нейтрального закону щодо облаштування території. У даній справі кількісний критерій, з яким погодився грецький верховний суд, не можна вважати протиправним; дійсно, дозвіл змінити містобудівний план може бути наданий тільки для спорудження будівлі, що є «суспільно корисною». У такому випадку є розумні підстави брати до уваги об'єктивні потреби релігійної громади, а громадський інтерес до раціонального облаштування території не може поступитись культовим потребам однієї особи, тоді як в сусідньому місті діяв молитовний дім «Істинно-православних християн» цього регіону. Тому держава діяла у межах можливості розсуду (*Vergos проти Греції*);
- засудження заявників, членів однієї з протестантських церков Туреччини, до сплати штрафу за використання як культового місця купленої ними приватної квартири без дотримання формальностей, передбачених турецьким правом, зокрема, без отримання попередньої згоди усіх співвласників будинку. Суд констатував, що на відміну від справи *Manoussakis*, дані формальності жодним чином не стосувались визнання або відправлення будь-якого культу, і тому їх не можна ототожнювати із попереднім дозволом; метою цих формальностей був тільки захист прав і свобод інших осіб і громадського порядку. Суд також зазначив, що національні суди намагались забезпечити рівновагу між дотриманням оспорюваних формальностей і вимогами свободи релігії, перш за все пропонуючи заявникам виконати необхідні формальності. За таких обставин оскаржуване втручання може вважатись виправданим і пропорційним заходом. Зрештою, Суд не встановив жодних ознак того, що застосування чинного законодавства до заявників здійснювалось у дискримінаційний спосіб, який суперечив би статті 14 Конвенції (*Tanyar i Інші проти Туреччини* (déc.));
- видворення конгрегації мусульман з колишньої мечеті, що охороняється як історична пам'ятка, на виконання рішення суду, яке набуло законної сили; дійсно, незважаючи на те, що конгрегація-заявниця використовувала дане приміщення більше десяти років, вона не була ані власником, ані орендарем (на відміну від справи *Manoussakis i Інші проти Греції*). Зокрема, заявник не стверджував, що не може вільно облаштувати молитовне місце деінде (*Congrégation de la Mosquée Juma i Інші проти Азербайджану* (déc.)).

103. Суд мав також розглядати заяву, яку подала фізична особа за статтями 14 і 9 Конвенції щодо заборони споруджувати мінарети, яку внаслідок референдуму внесли до швейцарської Федеральної Конституції. Суд вирішив, що оскільки оспорюваний захід безпосередньо не стосується заявника, який сам особисто ніколи не стверджував, що бажає спорудити мечеть з мінаретом, тому він не може вважатись «потерпілим» від стверджуваного порушення (*Ouardiri проти Швейцарії* (déc.)).

104. Комісія проголосила прийнятною скаргу за статтю 9, у якій стверджувалось, що скасування права власності Французького інституту священників, католицького закладу з канонічного права, розташованого в Туреччині і захищеного Лозаннською угодою від 1923 року, і запис оспорюваного володіння як належного державній скарбниці, спричинило позбавлення Інституту життєво важливих ресурсів і зробило його неспроможним забезпечувати релігійні відправи і існування церкви (*Institut de Prêtres français i Інші проти Туреччини* (déc.)). У Суді

справа завершилась мировою угодою (*Institut de Prêtres français i Інші проти Туреччини* (мирова угода)).

3. Свобода релігії і імміграція

а) ПРОЖИВАННЯ І ПРАЦЕВЛАШТУВАННЯ ІНОЗЕМЦІВ НА НАЦІОНАЛЬНІЙ ТЕРИТОРІЇ І СВОБОДА РЕЛІГІЇ

105. Конвенція не гарантує особі право як таке приїздити або проживати у державі, вихідцем якої вона не є. Дійсно, відповідно до давно встановленого принципу міжнародного права, держави-учасниці можуть контролювати в'їзд, проживання і видворення осіб, які не є їхніми громадянами (*Perry проти Латвії*, § 51). Тож стаття 9 Конвенції **не гарантує право як таке для іноземців проживати у певній країні**. Вислання як таке не є, отже, втручанням у реалізацію прав, гарантованих цим положенням, якщо не буде встановлено, що спірний захід мав на меті перешкодити реалізації цих прав і придушити поширення релігії або світогляду даної особи і її adeptів (*Omkarananda i le Divine Light Zentrum проти Швейцарії* (déc.)).

106. Так Суд встановив порушення статті 9 у наступних випадках:

- початкова відмова уповноваженого державного органу продовжити дозвіл на проживання заявнику, американському евангелістському пасторові, а згодом видання дозволу іншого виду, у супроводі напівформального пояснення, що він вже не має права займатись публічною релігійною діяльністю; проте, таке обмеження не мало жодних підстав у внутрішньому праві (*Perry проти Латвії*);
- випровадження на державний кордон заявника, громадянина США і активіста Церкви Об'єднання превелебного Мьона, анулювання його візи і перешкодження поверненню до Росії, де він на той момент постійно проживав протягом багатьох років і де проживав його неповнолітній син; цей захід був вочевидь вмотивований релігійною діяльністю заявника на території Росії. Уряд-відповідач стверджував, не наводячи доказів, що заявник становив загрозу національній безпеці, проте такий мотив не передбачений статтею 9 § 2 Конвенції (*Nolan i K. проти Росії*).

107. Суд також проголосив прийнятими наступні скарги, не роблячи висновку про порушення статті 9:

- відкликання постійного дозволу на проживання заявника, палестинця за походженням, проповідника і професора ісламу, сертифікованого великим муфтієм Болгарії, і видворення його з національної території з тих підстав, що його релігійна діяльність мала на меті насадити фундаменталістську версію ісламу і розкривала його зв'язки з екстремістською організацією «Брати-мусульмани» (*Al-Nashif проти Болгарії* (déc.)). Встановивши порушення статті 8 Конвенції (право на повагу до приватного і сімейного життя), Суд не вирішив за потрібне досліджувати ствержене порушення свободи релігії заявника (*Al-Nashif проти Болгарії*, §§ 139-142);
- відкликання постійного дозволу на проживання заявників, подружжя Свідків Єгови, громадян Австрії, ніби-то через релігійну діяльність у Болгарії (*Lotter проти Болгарії* (déc.)). Ця справа завершилась мировою угодою (*Lotter i Lotter проти Болгарії* (мирова угода)).

108. Натомість Комісія проголосила неприйнятною як вочевидь необґрунтовану, заяву стосовно постанови про вислання індійського монаха і філософа, якого визнали шкідливим для громадського порядку через постійні скарги сусідів; ця постанова не була виконана, оскільки заявника тим часом визнали винним у низці злочинів, засудили до чотирнадцяти років позбавлення волі і вислали з країни на п'ятнадцять років (*Omkarananda i le Divine Light Zentrum проти Швейцарії* (déc.)).

109. Водночас, стаття 9 Конвенції не гарантує іноземним громадянам право отримувати дозвіл на проживання задля **працевлаштування** в державі-учасниці, навіть якщо роботодавець – релігійна організація (*Hüsnü Öz проти Німеччини* (déc.); *Perry проти Латвії*; *El Majjaoui i Stichting Touba Moskee проти Нідерландів* (вилучення) [ВП], § 32). Відповідно до цього принципу, Комісія відхилила заяву, у якій повідомлялось про відмову поновити тимчасовий дозвіл на проживання для імама і професора ісламу, громадянина Туреччини, трудовий договір якого з місцевою ісламською організацією завершився, і він бажав залишитись у Німеччині, щоб працювати імамом і професором для іншої організації, ніж та, яка його запросила (*Hüsnü Öz проти Німеччини* (déc.)).

110. Пізніше Суд проголосив прийнятною заяву стосовно відмови влади Нідерландів видати громадянину Марокко дозвіл на працевлаштування, який дозволив би йому працювати імамом в релігійній організації, на тій підставі, що ця організація не достатньо вивчила можливості знайти інших кандидатів на національному і європейському ринках праці, а також не спробувала спочатку взяти на роботу імама, який здобув освіту в Нідерландах (*El Majjaoui i Stichting Touba Moskee проти Нідерландів* (déc.)). Тим часом, внаслідок нового клопотання, поданого тією ж організацією, заявник зрештою отримав дозвіл на працевлаштування і тимчасовий дозвіл на проживання в Нідерландах; тому Суд вирішив, що спір врегульовано і вилучив заяву з реєстру на підставі статті 37 § 1 b) Конвенції (*El Majjaoui i Stichting Touba Moskee проти Нідерландів* (вилучення) [ВП], § 32).

111. Суд встановив порушення статті 14 (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 через відмову австрійської влади звільнити громаду Свідків Єгови від застосування закону про працевлаштування іноземців, що дозволило б отримати дозвіл на працевлаштування подружжю проповідників, громадянам Філіппін, яких заявник бажав взяти на роботу у Австрії. Дійсно, таке звільнення внутрішнє право передбачало тільки для «визнаних релігійних громад», а не для «зареєстрованих» релігійних громад, як заявник (*Jehovas Zeugen in Österreich проти Австрії*).

б) Вислання до держави, яка зневажає свободу релігії

112. Чи може Держава-учасниця **вислати** іноземного громадянина до іншої країни, де реалізація свободи релігії може бути серйозно порушена? Дійсно, держава-учасниця може нести непряму відповідальність, якщо створює для особи реальний ризик порушення її прав на території, на яку не поширюється її юрисдикція. Суд визнав таку відповідальність, коли йдеться про ризик порушення статей 2 (право на життя) і 3 (заборона катування). Юриспруденція, напрацьована Судом з цього питання, ґрунтується на основоположній важливості цих норм, яким вкрай необхідно надати на практиці ефективні гарантії, а також на абсолютному характері заборони катування, яка є загальноприйнятною міжнародною нормою; суд наголошував також на тяжкому і не виправному характері страждань, які можуть бути спричинені. Згодом, за певних умов, Суд поширював цей же принцип на гарантії статті 6 (право на справедливий судовий розгляд) і 5 (право на свободу і заборона неправомірного позбавлення волі) Конвенції. Проте, ці вищі міркування не можуть автоматично застосовуватись стосовно інших положень Конвенції. З суто прагматичних міркувань не можна вимагати від держави-учасниці, щоб вона вислала іноземця виключно до країни, умови в якій повно і реально відповідають кожній з гарантій, пов'язаних з правами і свободами, захищеними Конвенцією. Тож хоча права, гарантовані статтею 9, є «однією з підвалин демократичного суспільства», йдеться у даному випадку перш за все про правові норми, що застосовуються всередині держав-учасниць Конвенції, відданих демократичним ідеалам, верховенству права і прав людини. Звичайно ж, з огляду на наведену вище юриспруденцію, захист надається особам, які формулюють обґрунтовану скаргу про те, що або їх переслідують, зокрема з релігійних мотивів, або вони зазнають реального ризику загинути чи зазнати жорстокого поводження, або ж, звичайно, очевидної відмови у правосудді або неправомірного позбавлення волі через їхню релігійну приналежність (або з будь-якої іншої причини). Якщо особа стверджує, що після повернення до своєї країни її утискатимуть у відправленні релігії, але у спосіб, котрий не досягатиме

забороненого рівня, то стаття 9 жодним чином не може служити їй захистом. У протилежному випадку це положення на практиці зобов'язувало б держав-учасниць служити непрямими гарантами свободи релігії для решти світу. Якщо, наприклад, якась держава, де не діє Конвенція, забороняє певну релігію, але не вчиняє жодного репресування, переслідування, позбавлення волі або жорстокого поводження до відповідних осіб, то сумнівно, щоб Конвенція могла тлумачитись як така, що вимагає від держави-учасниці надати адептам цієї забороненої релігійної течії можливість вільно і відкрито практикувати свою релігію на її території (*Z. i T. проти Сполученого Королівства* (déc.)).

113. Проте, Суд не відкидає можливості того, що відповідальність держави, яка висилає особу, може бути винятково задіяна на підставі статті 9 Конвенції, якщо цій особі загрожує реальний ризик кричущого порушення цієї статті у країні призначення; водночас, на думку Суду, важко уявити справу, у якій справді кричуще порушення статті 9 не передбачало б також і поводження, що суперечить статті 3 Конвенції (*Z. i T. проти Сполученого Королівства* (déc.)).

114. У світлі наведеного Суд проголосив явно необґрунтованою заяву двох християнок, громадянок Пакистану, які стверджували, що у випадку вислання назад до Пакистану вони не зможуть повноцінно реалізовувати своє право на свободу релігії. Суд констатував, що заявниці не повідомляли про переслідування з релігійних мотивів і не стверджували, що їм загрожує порушення статті 2 або 3 Конвенції. Жодна з двох заявниць особисто не була об'єктом будь-якої фізичної агресії, і їм не перешкоджали належати до своєї конфесії. Посилаючись на загальну ситуацію у Пакистані, Суд констатував, що незважаючи на недавні напади на християнські церкви і на християн, християнська громада не зазнавала жодної офіційної заборони, має своїх представників у парламенті і, зрештою, пакистанські правоохоронні органи і суди вживали заходів для захисту церков і шкіл, а також затримували, притягали до відповідальності і карали нападників. За таких обставин Суд вирішив, що заявниці не довели, що їм особисто загрозувала справжня небезпека, або що вони, як християнки, були частиною уразливої спільноти або групи ризику, чи знаходились у скрутному становищі такою мірою, щоб це могло засвідчити наявність кричущого порушення статті 9 Конвенції (*Z. i T. проти Сполученого Королівства* (déc.); див. також *Razaghi проти Швеції* (déc.)).

III. ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ДЕРЖАВИ ЯК ГАРАНТА СВОБОДИ РЕЛІГІЇ

1. Негативні зобов'язання: зобов'язання не перешкоджати нормальній діяльності релігійних організацій

а) Юридичний статус релігійних організацій в державах-учасниках

115. В Європі не існує єдиної моделі стосунків між державою і релігійними громадами; навпаки, існує широке різноманіття конституційних моделей, які врегульовують ці стосунки (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » проти Румунії* [ВП], § 138). Усі ці моделі можна розділити на три категорії: а) існування державної Церкви, б) повне відокремлення держави і релігійних організацій і с) стосунки суміжного типу (ця модель превалує у більшості європейських країн). Суд визнав, що усі три моделі як такі є сумісними зі статтею 9 Конвенції.

116. Так у деяких європейських державах існує **державна Церква** (або офіційна Церква), яка має привілейований конституційний статус. Ця система сама по собі не суперечить статті 9 Конвенції; насправді вона вже діяла у таких державах на момент підготовки Конвенції, учасницями якої вони стали. Окрім того, Суд вирішив, що обов'язок нейтральності держави у релігійних питаннях не можна тлумачити як такий, що може послабити роль віри або Церкви, до якої історично і культурно належить населення певної країни (*Membres de la Congrégation des témoins de Jéhovah de Gldani i Інші проти Грузії*, § 132). Подібна Церква може бути визнана законом як юридична особа (*Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitaine Innocent) i*

Інші проти Болгарії, § 157). У будь-якому випадку, рішення про те, підтримувати чи ні цю традицію, в принципі належить до можливості розсуду держави-учасниці. До речі, Суд має враховувати той факт, що Європі притаманні великі відмінності між державами, які її утворюють, зокрема у плані культурного і історичного розвитку. З іншого боку, посилення на традицію не може звільнити державу-учасницю від зобов'язання поважати права і свободи, захищені Конвенцією і Протоколами до неї (*Lautsi і Інші проти Італії* [ВП], § 68). Для того, щоб відповідати вимогам статті 9, система державної Церкви має передбачати особливі гарантії для свободи релігії індивіда; зокрема, ніхто не може бути зобов'язаний стати членом державної Церкви, ні перестати бути ним (*Ásatrúarfélagið проти Ісландії* (déc.), § 27; див. також думку Комісії у справі *Darby проти Швеції*, § 45).

117. Водночас, навіть у державах, де існує державна Церква, рішення, ухвалені цією Церквою у відведених їй питаннях, не спричиняють відповідальність держави у розумінні Конвенції. Так Комісія мала вивчити скаргу від фіномовної парафії Церкви Швеції, на той час державної Церкви, яка скаржилась на рішення Синоду Церкви, котре забороняло відправляти літургію Євангелістської лютеранської церкви Фінляндії і приписувало відправляти шведську літургію, перекладену на фінську мову. Комісія вирішила, що Церква і її парафії є «неурядовими організаціями», і що держава не може вважатись відповідальною за стверджуване порушення, спричинене рішенням Синоду Церкви. З огляду на те, що парафії-заявниці не було заборонено залишати Церкву Швеції, держава жодним чином не порушила своє зобов'язання захищати свободу релігії цієї парафії (*Finska församlingen i Stockholm et Hautaniemi проти Швеції* (déc.)).

118. У інших державах конституційна модель заснована на принципі світськості, що передбачає повне відокремлення держави і релігійних громад. Суд проголосив, що така модель теж сумісна із засадовими цінностями Конвенції (*Leyla Şahin проти Туреччини* [ВП], § 108; *Dogru проти Франції*, § 72).

119. Зрештою, держави, якщо це дозволяє конституційна модель, можуть укласти **угоду про співпрацю** з певною Церквою (або кількома Церквами), якою передбачається особливий статус (податковий чи інший) на користь Церкви чи Церков, за умови, що таке привілейоване ставлення засноване на об'єктивних і розумних підставах, і що інші Церкви, котрі цього бажають, теж можуть укласти подібні угоди (*Alujer Fernández і Caballero Garcia проти Іспанії* (déc.); *Savez crkava «Riječ života» і Інші проти Хорватії*, § 85). Держава може створити для певної релігійної організації відмінне від інших особливе становище, звільнивши її від обов'язку реєстрації або декларування і визнавши її як юридичну особу *ex lege* (*Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitaine Innocent) і Інші проти Болгарії*). Водночас, якщо держава створює правові рамки для надання релігійним громадам статусу юридичної особи, який передбачає у національному праві особливий статус і спеціальні привілеї, тоді усі релігійні групи, котрі цього бажають, повинні мати можливість клопотати про отримання цього статусу; рішення, ухвалені державними органами, повинні ґрунтуватись на справедливих критеріях, які застосовуються у недискримінаційний спосіб (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas і Інші проти Австрії*). Дійсно, свобода релігії жодним чином не передбачає того, щоб релігійні об'єднання або віруючі певної релігії повинні були мати можливість отримати певний юридичний статус, відмінний від статусу інших наявних спільнот; проте, якщо такий статус передбачено, його слід надавати у недискримінаційний спосіб (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини*, § 45).

120. Держава може також **делегувати одній або кільком організаціям завдання і функції, що мають загальне значення**, і делегування таких завдань і функцій, а також спосіб їх фінансування, належать до можливості розсуду держави (*Bruno проти Швеції* (déc.); *Lundberg проти Швеції* (déc.)).

121. Зрештою, слід нагадати, що у цьому делікатному питанні встановлення стосунків між релігійними громадами і державою, остання, в принципі, повинна мати широку можливість розсуду (*Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції* [ВП], § 84).

b) Визнання, реєстрація і розпуск релігійних організацій

122. Одним з найтяжчих видів втручання у реалізацію свободи релігії у колективному вимірі є **розпуск** релігійної організації, яка вже існує. Для того, щоб бути визнаним «необхідним у демократичному суспільстві», такий суворий захід має бути винятковим і виправданим дуже вагомими і серйозними причинами (*Centre biblique de la république de Tchouvachie проти Росії*, § 54).

123. Так Суд встановив порушення статті 9, у світлі статті 11 Конвенції, через:

- розпуск місцевого відділення Свідків Єгови і заборону його діяльності, постановлені російським судом за заявою прокуратури. Вивчивши усе мотивування, наведене внутрішнім судами (ніби-то створення тиску на родини adeptів з метою зруйнувати їх; стверджуване втручання у приватне життя adeptів і їхнє право обирати діяльність; стверджені порушення батьківських прав тих з батьків, хто не належить до Свідків Єгови; твердження про «промивання мізків» і «контроль за свідомістю»; стверджуване схилання до самогубства або до відмови від медичної допомоги, зокрема, заборона переливання крові; ніби-то залучення хитрістю дітей до цієї організації; заклики не служити у армії, не поважати державні символи і не брати участі у святкуванні національних свят), Суд дійшов висновку, що всі твердження були або не обґрунтовані конкретними доказами, або стосувались цілком нормального вияву свободи релігії, яку adeptи вільно обрали в межах своєї особистої автономії, захищеної статтею 9, і, до того ж, дуже схожих на практики «традиційних» великих світових релігій (піст, аскетизм, обмеження у приватному житті тощо). Тому розпуск цієї організації був вочевидь непропорційним щодо переслідуваних законних цілей, тим більше, що закон, застосований у даній справі, був вкрай суворим і не передбачав можливості покарати наявні порушення, скоєні релігійною громадою, легшими санкціями, ніж розпуск (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*);
- розпуск російськими судами протестантського біблійного центру (п'ятдесятників) на тій підставі, що при ньому існувала недільна школа для дітей і біблійний коледж для дорослих (який після завершення навчання видавав сертифікати або «дипломи»), котрі не мали статусу юридичних осіб. Підставами для розпуску були, по-перше, створення і підтримання біблійного коледжу без отримання дозволу і, по-друге, те, що ці два спірні заклади не відповідали обов'язковим встановленим санітарним і гігієнічним вимогам. Суд встановив, що державні органи не направляли організації-заявниці жодних попереджень, які дозволили б їй привести себе у відповідність до чинних вимог закону і підзаконних актів. Водночас, організація-заявниця не могла розумно передбачити наслідки своїх дій через суперечливу юриспруденцію російських судів, оскільки в деяких судових рішеннях зазначалось, що навчальні центри, такі як згадана недільна школа, не потребували спеціального дозволу (*Centre biblique de la république de Tchouvachie проти Росії*).

124. Існують й інші форми втручання, які можна віднести до тієї ж категорії, що й розпуск. Дійсно, релігійні громади традиційно і повсюдно існують у вигляді організованих структур. Тому, тлумачачи статтю 9 у світлі статті 11 Конвенції, Суд вирішив, що можливість створити визнану державою юридичну особу для того, щоб забезпечити можливість колективних дій у релігійній сфері, є однією з найважливіших складових свободи релігії, без якої ця свобода втратить будь-який сенс. Відповідно, відмова визнати релігійну організацію як **юридичну особу** або надати їй такий статус, є втручанням у реалізацію прав, передбачених статтею 9, у їхньому зовнішньому, колективному вимірі, як щодо самої громади, так і щодо її членів (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*, § 105; *Relionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas і Інші проти Австрії*, § 62). Так на підставі статті 11 Суд постановив, що можливість для громадян створити юридичну особу для того, аби діяти разом у галузі спільних інтересів, є однією з найважливіших складових права на свободу об'єднання, без чого це право втратить

будь-яке значення. Відмова державних органів надати статус юридичної особи об'єднанню фізичних осіб, в тому числі й з релігійною метою, є втручанням у реалізацію права на свободу об'єднання. Тож відмова державних органів зареєструвати громаду має прямий наслідок як для самої громади, так і для її керівників, засновників і індивідуальних членів (*Kimlya i Inwi protu Rosii*, § 84).

125. Звичайне толерування державними органами діяльності невизнаної релігійної організації не може замінити формальне визнання у тих випадках, коли від нього залежить набуття прав зацікавленими особами (*Église métropolitaine de Bessarabie i Inwi protu Moldovi*, § 129). Навіть якщо закон однозначно дозволяє існування незареєстрованих релігійних груп, цього не достатньо у випадках, коли внутрішнє право передбачає низку прав, важливих для здійснення релігійної місії, виключно для зареєстрованих організацій, що є юридичними особами (*Sviato-Mukhaïlivska Parafiya protu Ukraïni*, § 122). Поміж цих прав є, зокрема, право мати майно або здавати його в оренду, право мати банківські рахунки, право наймати працівників і здійснювати судовий захист громади, її членів і майна, право облаштовувати культові місця, право організувати релігійні відправи у відкритих громадських місцях, право виготовляти, купувати і розповсюджувати релігійні твори, право створювати релігійні установи і право підтримувати контакти шляхом обмінів або міжнародних конференцій (*Kimlya i Inwi protu Rosii*, §§ 85-86). Водночас, одним із засобів здійснення згаданих прав у їхньому зовнішньому і колективному вимірі є можливість звертатись до суду для захисту громади, її членів і майна, тому стаття 9 має розглядатись не лише у світлі статті 11, але й статті 6 § 1 Конвенції стосовно права на справедливий судовий розгляд і на доступ до судів (*Sviato-Mukhaïlivska Parafiya protu Ukraïni*, § 152; *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i Inwi protu Avstrii*, § 63).

126. Відповідно до цієї логіки, те, що дана громада може частково компенсувати відсутність юридичної особи, створюючи допоміжні організації, теж не є вирішальним і не усуває проблему (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i Inwi protu Avstrii*, § 67).

127. В рамках визнання або реєстрації релігійних громад держава має повноваження перевіряти, чи рух або організація під виглядом релігійної активності не ведуть діяльність, що шкодить населенню або громадській безпеці. Оскільки не можна виключати, що програма релігійної організації приховує цілі й наміри, відмінні від тих, що афішуються публічно, то для того, аби перевірити це, можна порівняти зміст цієї програми і дії й погляди її членів (*Église métropolitaine de Bessarabie i Inwi protu Moldovi*, §§ 105 та 125). Зокрема, відмова зареєструвати релігійну організацію через ненадання державним органам викладу засадових принципів релігії може бути виправдана потребою встановити, чи ця організація становить будь-яку небезпеку для демократичного суспільства і основоположних інтересів, визнаних частиною другою статті 9 (*Cârnuirea Spirituală a Musulmanilor din Republica Moldova protu Moldovi* (déc.); *Église de Scientologie de Moscou protu Rosii*, § 93; *Lajda i Inwi protu Cheskoï Respubliki* (déc.)). Водночас, хоча держави звичайно ж мають право перевіряти відповідність мети і діяльності релігійної організації до правил, встановлених законодавством, вони повинні застосовувати його у спосіб, сумісний із їхніми зобов'язаннями за Конвенцією, і під контролем її органів (*Les témoins de Jéhovah de Moscou protu Rosii*, § 100).

128. **Час очікування**, протягом якого державні органи вивчають заяву про визнання або реєстрацію і здійснюють таку перевірку, повинен бути розумно коротким (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i Inwi protu Avstrii*, § 79). Також, якщо у правовій системі певної держави існують релігійні організації, котрі мають особливі привілеї, порівняно з іншими (наприклад, які мають статус юридичних осіб публічного права), держава може винятково запровадити більш чи менш довгий час очікування і перевірки, особливо коли йдеться про нові й невідомі релігійні групи. Натомість, такий строк не є виправданим, коли йдеться про громаду, яка має довгу історію в міжнародному просторі і вже відома на національному рівні (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i Inwi protu Avstrii*, §§ 97-98).

129. Так Суд встановив порушення статті 9 Конвенції (окремо і/або в сукупності зі статтею 14) у наступних випадках:

- відмова молдовської влади юридично визнати Митрополичу церкву Бессарабії, автономну православну церкву, котра перебуває під керівництвом Бухарестського Патріархату (Румунська православна церква), на тій підставі, що таке визнання суперечить інтересам Митрополичої церкви Молдови, яка належить до Московського Патріархату (Російська православна церква), вже визнаної державою. Не маючи правового визнання, Церква-заявниця не могла розгорнути свою діяльність, її священники не могли відправляти богослужіння, її члени не могли збиратись для практикування релігії; більш того, позбавлена статусу юридичної особи, вона не могла звертатись до суду за захистом свого спадку і не могла захищатись від залякування. Відмовивши у визнанні, зокрема на тій підставі, що Церква-заявниця є просто «групою схизматиків» щодо іншої православної Церкви, молдовський Уряд не дотримався свого зобов'язання нейтральності і безсторонності. Щодо решти аргументів Уряду, який звинувачував заявницю у створенні загрози для територіальної цілісності країни і суспільної злагоди, то вони є необґрунтованими (*Église métropolitaine de Bessarabie i Інші проти Молдови*);
- у тому ж контексті, що й попередня справа: відмова місцевої влади видати заявникам свідоцтво, необхідне для реєстрації Митрополичої церкви Бессарабії на тій підставі, що Митрополича церква Молдови вже зареєстрована і діє у даному населеному пункті; Суд вирішив, що оспорюване втручання не було «передбачене законом» (*Fusu Arcadie i Інші проти Молдови*);
- відмова уповноваженого адміністративного органу зареєструвати Церкву-заявницю попри існування судового рішення, яке наказувало йому це зробити; у даній справі Суд вирішив, що оспорюване втручання не було «передбачене законом» (*Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova i Інші проти Молдови*);
- між моментом подання австрійській владі клопотання про юридичне визнання громади Свідків Єгови і ухваленням рішення про надання їй статусу «зареєстрованої» релігійної організації сплинуло двадцять років. Суд також дійшов висновку про існування дискримінації, що суперечить статті 14, через відмову надати громаді-заявниці статусу «визнаної релігійної організації», що передбачає статус юридичної особи публічного права і низку встановлених внутрішнім правом переваг, на тій підставі, що вона не діяла як «зареєстрована» організація на території Австрії протягом не менш ніж десяти років. Уряд-відповідач не навів докази існування об'єктивних і розумних підстав для такої різниці у ставленні, тим більше, що до іншої релігійної громади, яка перебувала у становищі, подібному до Свідків Єгови, не було застосовано десятирічний строк (*Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas i Інші проти Австрії*);
- відмова російської влади зареєструвати два місцеві відділення Саєнтологічної церкви як «релігійні організації», що передбачає надання статусу юридичних осіб, на тій підставі, що вони не діяли на даній території як «релігійні групи» (без реєстрації юридичної особи) протягом не менше п'ятнадцяти років. Встановивши порушення статті 9, витлумаченої у світлі статті 11, Суд зазначив, що уряд-відповідач не навів жодної нагальної суспільної необхідності для запровадження оспорюваного обмеження, ані жодної значущої і достатньої причини, яка могла би виправдати такий довгий строк очікування; зокрема, ніколи не стверджувалось, що заявники, як індивіди або група, займались або планували займатись будь-якою незаконною діяльністю або переслідували інші цілі, ніж богослужіння, навчання, практика і відправа ритуалів. Причини у відмові реєстрації були суто формальними, не пов'язаними з діяльністю даних груп, а єдине «порушення», у якому заявників визнали винними, був намір клопотати про реєстрацію організації, що має «релігійний характер» і не існувала в регіоні протягом не менше п'ятнадцяти років (*Kimlya i Інші проти Росії*). У іншій дуже подібній справі однією з підстав відмови у клопотанні про реєстрацію було те, що місцева рада не була уповноважена видавати такі посвідчення. На відміну від справи *Kimlya*, Суд вирішив, що таке втручання не було «передбачене законом», і тому нема

потреби досліджувати питання щодо його пропорційності (*Church of Scientology of St Petersburg і Інші проти Росії*);

- протиправна і дискримінаційна відмова хорватського уряду укласти із заявниками, кількома реформістськими церквами, угоду про співпрацю у галузі спільних інтересів, що дозволило б їм викладати релігію у державних школах і забезпечило б визнання цивільно-правових наслідків шлюбів, укладених священниками. У даній справі уряд мотивував свою відмову тим, що заявники не відповідали «історичним чи чисельним накопичувальним критеріям», затвердженим урядовою інструкцією для укладення таких угод. Водночас, багато інших громад змогли уникнути застосування чисельного критерію; що ж до історичного критерію («історичні релігійні громади європейської культурної традиції»), то уряд не пояснив, чому заявники, традиційні протестанти-реформісти, не відповідали йому. Тому Суд дійшов висновку про порушення статті 14 Конвенції (*Savez crkava «Riječ života» і Інші проти Хорватії*).

130. Натомість Суд проголосив явно необґрунтованими скарги від двох груп адептів Церкви, відповідно, у Чехії і в Болгарії. Так:

- у першій справі, яку Суд розглянув на підставі статті 11, витлумаченої у світлі статті 9, заявники скаржились на відмову чеської влади зареєструвати їхню організацію як церкву-юридичну особу з двох причин: через відмову заявника надати державним органам ключовий документ, де пояснювалася б їхня доктрина, і через порушення ними загальної процедури збору підписів «осіб, які поділяють доктрину церкви». Здійснивши додаткову перевірку, державні органи відхилили більшість зібраних підписів через те, що це були підписи осіб, які симпатизували цій церкві, а не були віруючими, догматично пов'язаними з нею; Суд погодився з такою інтерпретацією закону як з розумною і правомірною. Тож кількість підписів, що залишились, не досягла 10 000, як вимагав закон для реєстрації церкви. Припускаючи, що на перший погляд ця цифра може видатись непропорційною, Суд встановив, що тим часом за новим законом цей показник було знижено до 300, і тепер ніщо не перешкоджає заявникам подати інше клопотання про реєстрацію своєї церкви (*Lajda і Інші проти Чеської Республіки* (déc.));
- у другій справі, яку Суд розглянув на підставі статті 9, заявники скаржились на ніби-то фактичну відмову болгарської влади зареєструвати їхню організацію. Суд встановив, що заявники не отримали жодної формальної відмови у реєстрації: вони отримали лист від Уряду, у якому їм пропонували доповнити і уточнити подані документи, але вони вирішили не виконувати ці вказівки. З огляду на обставини справи, Суд вирішив, що поведінка Уряду не засвідчувала ані зволікання, ані приховану відмову (*Boyuhev і Інші проти Болгарії*).

131. У випадках **відмови у перереєстрації** вже визнаної державою релігійної організації, через що вона або втрачає статус юридичної особи, або отримує нижчий юридичний статус, Суд переважно вивчає справи на підставі статті 11 Конвенції (свобода об'єднання), витлумаченої у світлі статті 9. Так Суд констатував порушення статті 11 у наступних випадках:

- відмова російської влади поновити реєстрацію місцевої організації Армії Спасіння, через що вона перестала бути юридичною особою, на підставі причин, які Суд визнав або такими, що не засновані на внутрішньому праві, або є протиправними і необґрунтованими («іноземне походження» заявника, ніби-то недостатність інформації про релігійну приналежність, уявне бажання порушувати російські закони тощо) (*Branche de Moscou de l'Armée du salut проти Росії*, §§ 74-75);
- відмова російської влади поновити реєстрацію місцевої організації Саєнтологічної Церкви, залишення без задоволення принаймні одинадцяти клопотань про

перереєстрацію через суперечливі і протиправні мотиви (ніби-то неповний перелік поданих документів, не зазначаючи, чого саме не вистачає, прохання надати оригінали, а не копії, тоді як відповідні правові положення цього не вимагали тощо) (*Église de Scientologie de Moscou проти Росії*). У іншій дуже подібній справі Суд встановив порушення статті 11 через відмову поновити реєстрацію місцевої організації Свідків Єгови (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*);

- законодавчі зміни, відповідно до яких частина релігійних організацій, до того визнані в Угорщині «Церквами», проти їх бажання були переведені у статус «об'єднань громадян», який є значно нижчим і менш вигідним стосовно прав і пільг (*Magyar Keresztény Mennonita Egyház і Інші проти Угорщини*);

132. Стаття 9 § 1 Конвенції не накладає на держав-учасниць зобов'язання визнавати за **релігійним шлюбом** такий же статус і правові наслідки, як за цивільним (*X. проти Німеччини* (déc.); *Khan проти Сполученого Королівства* (déc.); *Spetz і Інші проти Швеції* (déc.); *Serif проти Греції*, § 50; *Şerife Yiğit проти Туреччини* [ВП], § 102). Водночас, стаття 9 не встановлює умови укладення релігійного шлюбу у тому розумінні, що вони залишаються у сфері компетенції кожної релігійної громади. Зокрема, кожна релігійна громада має вирішувати, чи дозволяє вона, і якою мірою, союзи між особами однієї статі (*Parry проти Сполученого Королівства* (déc.)). Не суперечитиме також статті 9 запровадження державою обов'язкового **оголошення про намір взяти шлюб** відповідно до цивільного права і відмова, у рамках трудового спору, визнавати чинність оголошень, оприлюднених через релігійну організацію (*Von Pelsler проти Італії* (déc.)).

133. Комісія залишила без задоволення заяву громадянина Бельгії, який скаржився на те, що бельгійська схема об'єднання доходу подружжя задля застосування податкового законодавства ставила одружені пари у менш сприятливе становище; на його думку, ті, для кого відповідно до релігії шлюб є таїнством, не мали можливості жити у вільному союзі, щоб уникнути несприятливих податкових наслідків одруження. Комісія не встановила жодного втручання у свободу релігії заявника; так вона вирішила, що не можна порівнювати становище одруженої пари із фактичними шлюбними відносинами, обмежуючись виключно, як це робив заявник, питаннями оподаткування прибутку, і не брати до уваги інші права і обов'язки, котрі породжує шлюб для подружжя як у професійному, так і в моральному плані (*Hubaux проти Бельгії* (déc.)).

134. Держава не зобов'язана визнавати у своїй юридичній системі рішення **церковних судів** (*Serif проти Греції*, § 50).

135. Водночас, право сповідувати релігію шляхом «навчання» не зобов'язує державу запроваджувати або дозволяти **уроки релігії у державних школах** (*Savez crkava «Riječ života» і Інші проти Хорватії*, § 57). Проте, якщо держава вирішує надати подібні привілеї певним релігійним громадам, то вони підпадають під дію статті 9, тобто починає діяти заборона дискримінації, встановлена статтею 14 Конвенції (*Savez crkava «Riječ života» і Інші проти Хорватії*, § 58).

136. У тому ж випадку, коли, відповідно до внутрішнього права, священнослужителі певних конфесій уповноважені укладати шлюби з цивільно-правовими наслідками або вирішувати певні цивільні спори (наприклад, в сімейних або спадкових питаннях), держава має законний інтерес вжити спеціальних заходів для захисту від обману і зловживань усіх, чиє становище може змінитись від здійснених таким священником правових актів (*Serif проти Греції*, § 50).

с) Вживання державою принизливих термінів стосовно певної релігійної громади

137. Вживання у офіційних документах принизливих термінів стосовно певної релігійної громади може становити втручання у права, гарантовані статтею 9, тією мірою, якою це може

спричинити негативні наслідки для реалізації свободи релігії (*Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини*, § 84).

138. Комісія проголосила неприйнятними заяви стосовно наступних ситуацій:

- залишення без задоволення національними судами прохання громадської організації-заявниці про заборону німецькому федеральному уряду згадувати її в урядовій публікації «Так звані молодіжні секти і психо-групи у Федеративній Республіці Німеччина». Комісія зазначила, що право заявниці сповідувати свою релігію не зазнало жодного втручання, оскільки спірна публікація не мала жодного прямого наслідку для реалізації цього права. Ця публікація було зроблена виключно з метою поінформувати широку громадськість, тим більше, що, на думку суддів, деяка діяльність заявниці, наприклад, пропагування заміни медичного лікування релігійною вірою, заслуговує на те, щоб бути проти неї попередженими (*Universelles Leben e.V. проти Німеччини* (déc.));
- стаття, оприлюднена міністерством освіти Баварії у шкільному часописі з метою попередити учнів про можливі небезпеки саєнтології, і відмова судів накласти тимчасову заборону на розповсюдження цієї статті. На думку Комісії, спірна стаття стосувалась саєнтології загалом, як руху світового рівня, а не конкретних адептів цього руху, таких як заявники. Що стосується повідомлення заявників про негативне ставлення до них з боку сусідів і місцевої преси, то ніщо не вказує на наявність причинно-наслідкового зв'язку між спірною статтею і такою поведінкою; у будь-якому випадку, наслідки статті були занадто непрямыми і віддаленими, аби мати вплив на їхні права, передбачені статтею 9; тому дана скарга є несумісною *ratione personae* з Конвенцією (*Keller проти Німеччини* (déc.)).

139. Щодо Суду, то він дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 у справі, де заявники-організації, зайняті поширенням вчення Бхагван Шрі Раджніша (Ошо), скаржились на неодноразове вживання для його визначення у деяких офіційних повідомленнях німецького федерального уряду і його членів термінів «секта», «молодіжна секта», «психо-секта», «псевдорелігія», «деструктивний релігійний рух», «рух, що маніпулює своїми членами» тощо. Конституційний федеральний суд Німеччини вирішив, що Уряд має право вживати більшість спірних термінів; натомість, вживання словосполучень «псевдорелігія» і «деструктивний релігійний рух», а також твердження про маніпуляції суперечить Конституції. Відштовхуючись від припущення, що мало місце втручання у реалізацію прав, гарантованих статтею 9, Європейський суд з прав людини постановив, що це втручання переслідувало законні цілі (громадська безпека, захист порядку та прав і свобод інших осіб) і було пропорційне відносно цих цілей. Дійсно, здійснюючи свій обов'язок інформувати громадськість щодо суспільно важливих питань, федеральна влада бажала лише привернути увагу громадян до явища, яке вважає загрозливим, а саме, до появи безлічі нових релігійних рухів і їх діяльності, спрямованої на молодь. Єдина мета, яку переслідувала влада – це надати людям можливість за потреби ухвалювати поінформовані рішення і не опинитись у скруті через незнання. Водночас, поведінка Уряду жодним чином не зашкодила заявникам реалізовувати свої права, гарантовані статтею 9 Конвенції; більш того, німецькі державні органи зрештою припинили вживати спірні терміни внаслідок рекомендацій, сформульованих у експертному звіті (*Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини*).

140. Суд також проголосив непринятною заяву, подану групою Свідків Єгови, які скаржились, що французький уряд перешкоджає їхньому праву на свободу релігії, визнавши суспільно корисною установою асоціацію «Національна спілка громадських організацій із захисту сім'ї і особи» (UNADFI), метою якої є «боротьба проти зазіхань на права людини і основоположні свободи», скоєних «деструктивними сектами»; заявники звинувачували цю організацію у тому, що вона є відкрито ворожою до їх релігійної громади. Суд вирішив, що держава не може вважатись відповідальною за всі дії, вжиті організаціями, яким, на підставі їхнього статуту, вона надала статус суспільно корисної установи. Надання такого статусу жодним чином не

передбачає передання частини владних повноважень, які одні можуть спричинити відповідальність держави щодо дотримання Конвенції. Якщо заявники вважають, що конкретні дії UNADFI зашкодили їхнім правам, то такі твердження мають стати предметом звернення у належний спосіб до уповноважених внутрішніх судів. Європейський Суд зрештою вирішив, що заявники не можуть вважатись «потерпілими» від стверджуваних порушень, і що їхні скарги є невідповідними *ratione personae* (*Gluchowski i Інші проти Франції* (déc.)).

d) ФІНАНСОВІ І ПОДАТКОВІ ЗАХОДИ

141. На європейському рівні не існує жодних спільних стандартів у питаннях фінансування або податкового режиму церков і культів, оскільки це питання тісно пов'язане з історією і традиціями кожної країни. Тому в цій сфері держави мають особливо широку можливість розсуду (*Alujer Fernández i Caballero Garcia проти Іспанії* (déc.)).

142. Релігійні організації не можуть посылатись на статтю 9 Конвенції, аби під прикриттям свободи релігії вимагати особливого податкового статусу (*Association Sivananda de Yoga Vedanta проти Франції* (déc.)). Тож свобода релігії жодним чином не передбачає, аби Церквам або їхнім віруючим надавався податковий статус, відмінний від інших платників податків (*Alujer Fernández i Caballero Garcia проти Іспанії* (déc.)). Водночас, стаття 9 не може тлумачитись як така, що надає право на звільнення культових місць від будь-яких податків (*Iglesia Bautista « El Salvador » i Ortega Moratilla проти Іспанії* (déc.)). Проте, економічний, фінансовий або податковий захід, вжитий відносно релігійної організації, іноді може виявитись втручанням у реалізацію прав, гарантованих статтею 9 Конвенції, тією мірою, якою буде доведено, що він становить дійсну і серйозну перешкоду для здійснення цих прав. Зокрема, питання стосовно експлуатації релігійних споруд, включно з витратами, які виникають залежно від податкового статусу цих будівель, за певних обставин можуть мати серйозні наслідки для реалізації права членів релігійних груп сповідувати свої релігійні переконання (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints проти Сполученого Королівства*, § 30; *Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини*, § 41).

143. Так Суд дійшов висновку про порушення статті 9 у наступних випадках:

- оподаткування дрібних готівкових пожертв, отриманих Французькою асоціацією Свідків Єгови, плюс нарахування відсотків і штрафу за запізнення сплати, оскільки заявник був зарахований до загального податкового режиму громадських організацій, що виключав податкові пільги, передбачені для деяких інших організацій, в тому числі культових. Оспорюваний захід, що стосувався усієї суми дрібних готівкових пожертв, отриманих організацією-заявницею, які становили 90 % її ресурсів, спричинило скорочення життєво важливих ресурсів організації, без яких вона вже не могла повноцінно забезпечувати своїм віруючим вільне відправлення їхнього культу. Суд вирішив, що таке втручання не відповідало вимогам законності через занадто неточне формулювання застосованої у даному випадку статті Загального податкового кодексу (*Association Les Témoins de Jéhovah проти Франції* (щодо суми)); щодо дуже подібного випадку з таким же результатом див. *Église Évangélique Missionnaire et Salaûn проти Франції*);
- оподаткування дрібних готівкових пожертв, отриманих двома організаціями, метою яких було відправлення аумістського культу і спорудження храмів у монастирі священного міста Мандаром. До проведення податкового врегулювання, ці організації вирішили саморозпуститись і передати усе своє майно організації, яка мала практично таку ж мету, аби вона могла продовжувати публічно відправляти богослужіння; тоді податкова адміністрація звернулась з позовом до компетентного суду і досягла скасування передачі майна. Європейський Суд визнав, що оспорюваний захід, спрямований на культові практику і місця даної релігії, становив втручання у реалізацію прав, захищених статтею 9 Конвенції; Суд дійшов висновку про існування порушення з тих же підстав, що й у справі *Association Les Témoins de Jéhovah*, (*Association Cultuelle du Temple Pyramide проти Франції*; *Association des Chevaliers du Lotus d'Or проти Франції*).

144. Натомість Суд проголосив неприйнятною заяву, подібну до цитованих справ, за тим винятком, що хоча організація-заявник й існувала частково завдяки дрібним готівковим пожертвам, їх оподаткування не спричинило ані скорочення життєвих ресурсів, ані перешкоджання її релігійній діяльності (*Sukyo Mahikari France проти Франції* (déc.), § 20).

145. Суд констатував порушення статті 14 Конвенції (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 у наступних випадках:

- відмова звільнити громаду Свідків Єгови від сплати податків на спадщину і на пожертви на тій підставі, що таке звільнення у внутрішньому праві передбачене тільки для «визнаних релігійних організацій», а не для «zareєстрованих» релігійних організацій, як заявник (*Jehovas Zeugen in Österreich проти Австрії*);
- відмова турецького Управління у справах релігії сплачувати рахунок за електроенергію алевітського культового центру, де знаходилось *setevi* (культове місце алевітів), хоча це Управління сплачувало рахунки за електроенергію мечетей, церков і синагог. Ця відмова ґрунтувалась на тому, що *setevi* не визнавалось «культовим місцем», у свою чергу, через те, що турецька влада відмовлялась визнавати алевізм як окрему релігію, а не просто відгалуження ісламу. Суд вирішив, що така різниця у ставленні не мала жодного об'єктивного і обґрунтованого виправдання (*Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини*).

146. Натомість Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 14 в сукупності зі статтею 9 у випадку відмови британської влади повністю звільнити від певних податків мормонський храм (закритий для громадськості і призначений виключно для тих мормонів, які отримали спеціальну рекомендацію), у той же час звільнивши від оподаткування мормонські каплиці або молитовні дома, які є відкритими для громадськості. Суд висловив сумніви щодо питання про те, чи такий спір підпадає під дію статті 9. Водночас, навіть якщо припустити, що вона застосовується, то стверджувана різниця у ставленні мала об'єктивне і розумне виправдання: вона ґрунтувалась на ідеї, що доступ широкої громадськості до релігійних відправ є позитивним для суспільства загалом, оскільки може допомогти розвіяти підозри і подолати упередження щодо релігійної інакшості цієї громади. Тож Церква мормонів не зазнала інакшого ставлення, порівняно з іншими релігійними спільнотами, включно з офіційною англіканською Церквою, приватні каплиці котрої класифіковані за тим же податковим режимом, що й мормонські храми. До того ж цей храм, як культове місце, користувався податковою знижкою на 80 % (*The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints проти Сполученого Королівства*).

147. Так само встановлені Конвенцією органи відхилили скарги на наступні ситуації:

- відмова іспанської податкової адміністрації звільнити евангелістську протестантську Церкву від податку на нерухомість щодо культових місць, у той час як католицька Церква користувалась таким звільненням. Комісія не встановила у цій справі жодних ознак дискримінації: звільнення від податків, яким користується католицька Церква, передбачене угодою між державою-відповідачем і Святим Престолом, яка покладає на сторони взаємні зобов'язання. Натомість громада-заявниця ніколи не просила про укладення такої угоди з державою і не мала щодо неї таких же зобов'язань, як католицька Церква (*Iglesia Bautista « El Salvador » і Ortega Moratilla проти Іспанії* (déc.));
- стягнення із заявника, товариства, що навчало йоги, податку як з комерційної організації на тій підставі, що курси йоги, які воно пропонувало, мали прибутковий характер. Проте Комісія відхилила твердження про те, що заявник є потерпілим від дискримінації, порівняно із культовою діяльністю інших громад, зокрема католицької Церкви, неприбутковий характер діяльності якої був визнаний державою. Але оскільки заявник не мав статусу культової організації, то він не знаходився не тільки у аналогічному, а

навіть у схожому становищі, порівняно з такими організаціями (*Association Sivananda de Yoga Vedanta проти Франції*, (déc.));

- рішення німецьких державних органів і судів віддати пожертву, яку отримала заявниця, ісламська організація, від Партії демократичного соціалізму під час існування Німецької Демократичної Республіки (НДР), в управлінні опікунській установі, а також вилучення відповідних активів. Суд констатував, що спорюваний захід відбувався за виняткових обставин, пов'язаних із возз'єднанням Німеччини; точніше, йшлося про підзаконний акт загальної дії, запроваджений у НДР протягом періоду, що передував возз'єднанню, і мав на меті перевірку походження активів, які належали політичним партіям і пов'язаним з ними громадським організаціям. Дійшовши висновку про відповідність оспорюваного втручання до статті 1 Протоколу № 1 (право на повагу до власності), Суд зробив такий же висновок щодо статті 9. Він висловив сумніви щодо наявності втручання у реалізацію свободи релігії, оскільки спірний захід не стосувався ані внутрішньої структури організації-заявниці, ані її офіційного визнання державою. У будь-якому випадку, цей захід був передбачений законом і переслідував законні цілі захисту суспільної моралі і прав і свобод інших осіб, а також не був непропорційним відносно цих цілей (*Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V. проти Німеччини* (déc.)).

148. У деяких державах Європи існують **культові податки** (церковний податок, конфесійний податок тощо), які або стягуються державою і потім передаються певним релігійним організаціям, або стягуються релігійною організацією, яка може вимагати його сплати шляхом судового позову. У інших державах закон дозволяє платникам податків віддавати частину свого податку на прибуток конкретній релігійній організації. Саме існування культового податку не створює жодних проблем з точки зору статті 9 Конвенції, оскільки право держави стягувати його є однією із «законних цілей», перелічених у частині другій цієї статті (*Wasmuth проти Німеччини*, § 55). Водночас стаття 1 Протоколу № 1, яка стосується права на повагу до власності, однозначно визнає за державою повноваження стягувати податки (*С. проти Сполученого Королівства* (déc.)). Проте широка можливість розсуду, визнана за державами у питанні церковного податку, не означає, що у цій галузі ніколи не може постати проблема свободи релігії. Навпаки, Суд проголосив, що можуть існувати випадки, коли втручання, пов'язане із системою збору церковного податку, є істотним, і коли врівноваження зацікавлених інтересів може призвести до висновку про наявність порушення (*Wasmuth проти Німеччини*, § 61).

149. Збір Церквою, за допомогою держави, внесків, які мають сплачувати її члени, саме по собі не становить жодного втручання у види діяльності, перераховані у статті 9 § 1 («богослужіння, навчання, виконання та дотримання релігійної практики і ритуальних обрядів»). Дійсно, становище членів релігійної організації у цьому випадку можна порівняти із зобов'язанням сплачувати членські внески до громадської організації, і статтю 9 не можна тлумачити як таку, що надає індивіду право залишатись членом Церкви і тим не менш бути звільненим від правових обов'язків, зокрема фінансових, які є наслідком такої приналежності відповідно до автономних правил певної Церкви (*E. і G.R. проти Австрії* (déc.)).

150. Звичайно, хоча держава і може стягувати культовий податок або подібний збір на користь Церкви, цей захід **може стосуватись тільки її членів**, окрім виняткових випадків, коли дана Церква виконує також певні функції державної служби, за своїм характером нерелігійні, і коли оспорюваний податок спрямовується на виконання цих нерелігійних функцій. Так:

- Комісія вирішила, що було порушення статті 9 Конвенції у справі, де заявник, який працював у Швеції, але юридично не мав статусу «резидента» цієї країни, був змушений сплачувати релігійний податок на користь Церкви Швеції (лютеранська, на той час мала статус державної Церкви), до якої він не належав, і не мав можливості бути звільненим від цього податку (думка Комісії у справі *Darby проти Швеції*, §§ 57-60). Проте, коли Суд отримав цю справу, то вирішив розглядати її не на підставі статті 9 Конвенції, а під кутом

статті 14 Конвенції в сукупності зі статтею 1 Протоколу № 1 (дискримінація між резидентами і нерезидентами у реалізації права на повагу до власності), порушення якої і встановив (*Darby проти Швеції*, §§ 34-35);

- Суд проголосив явно необґрунтованою скаргу громадянина Швеції, котрий хоч і не був членом Церкви Швеції, проте мусив сплачувати на її користь «податок інакомислячого», що становить 25 % від звичайного релігійного податку. Суд встановив, що внесок, який у даному випадку мав сплачувати заявник, спрямовувався на фінансування нерелігійних завдань, які виконувала Церква Швеції в інтересах усього суспільства, наприклад, організація похоронів, опіка над старими людьми і управління національною архітектурною спадщиною; до того ж, цей обсяг у 25 % не був встановлений довільно, а був обчислений, аби відповідати частці вартості такої діяльності у економіці Церкви (*Bruno проти Швеції* (déc.); *Lundberg проти Швеції* (déc.)).

151. Усі цитовані справи стосувались *фізичних осіб*. Натомість, *комерційна організація*, яка має на меті виключно отримання прибутку, навіть якщо вона створена і управляється філософською асоціацією, не може посылатись на статтю 9, аби не сплачувати релігійний податок, що стягується на підставі закону, котрий стосується усіх комерційних організацій (*Société X. проти Швейцарії* (déc.); *Kustannus OY Varaa Ajatteliija AB і Інші проти Фінляндії* (déc.)).

152. Тож оподаткування, пов'язане з релігією, саме по собі не становить втручання у свободу релігії, якщо внутрішнє законодавство передбачає можливість для відповідних осіб за бажанням **вийти з даної Церкви**. Водночас, державні органи мають широкі повноваження з розсуду, аби визначати умови, за яких особа може обґрунтовано вважатись такою, що вирішила вийти з релігійної спільноти, і тому можуть вимагати чіткого і однозначного вияву волі з цього питання (*Gottesmann проти Швейцарії* (déc.)).

153. Встановлені Конвенцією органи не знайшли жодних ознак порушення статті 9 (як окремо, так і в сукупності зі статтею 14, яка забороняє дискримінацію) у наступних випадках:

- застосування до заявників, подружжя католиків, австрійського режиму внесків на Церкву, відповідно до якого вони були зобов'язані сплачувати католицькій Церкві регулярні внески; у випадку несплати Церква мала право подати проти них позов до суду цивільної юрисдикції і вимагати сплати боргу. Комісія встановила, що оспорюваного обов'язку можна уникнути, якщо заявники вийдуть із Церкви; чітко передбачивши таку можливість у законодавстві, держава встановила достатні гарантії для забезпечення заявникам можливості реалізувати свою свободу релігії; з іншого боку, заявники не можуть виводити зі статті 9 Конвенції будь-яке «право» залишатись членами католицької Церкви і водночас бути звільненими від накладених нею зобов'язань. Водночас те, що держава надавала Церкві, як і будь-якій іншій особі, можливість звертатись до суду цивільної юрисдикції для того, щоб отримати виконання зобов'язання, не створює жодних проблем стосовно права на повагу до власності, гарантованого статтею 1 Протоколу № 1 (*E. і G.R. проти Австрії* (déc.));
- зобов'язання, накладене на заявників швейцарською владою на підставі їх приналежності до католицької Церкви, ретроактивно сплатити культовий податок за той період, коли вони, як самі стверджують, вже не були членами цієї Церкви. У даній справі державні органи визнали вихід заявників із Церкви лише починаючи з того моменту, коли вони обоє однозначно і чітко висловили свою волю більше не належати до неї, а простий прочерк у графі «релігія» у податковій декларації для цього не був достатнім (*Gottesmann проти Швейцарії* (déc.));
- можливість, гарантована для заявників, іспанських протестантів-євангелістів, спрямувати частину свого податку на прибуток або на економічний розвиток католицької Церкви, або на інші суспільні потреби, але не для їхньої власної Церкви. Суд встановив, що релігійна громада, до якої належати заявники, не намагалась укласти з іспанською

державою угоду, яка дозволяла б виділяти їй частину податку, незважаючи на те, що внутрішнє законодавство передбачало таку можливість. Щодо особливого податкового режиму католицької Церкви, то він ґрунтувався на угоді між державою-відповідачем і Святим Престолом, яка встановлювала для обох сторін взаємні зобов'язання, наприклад, зобов'язання для Церкви відкрити для потреб суспільства свою історичну, мистецьку і архівну спадщину (*Alujer Fernández i Caballero Garcia проти Іспанії* (déc.));

- можливість, гарантована для італійських платників податків, спрямувати вісім тисячних свого податку на прибуток або державі, або католицькій Церкві, або одній із інституцій, які представляють п'ять інших релігій, котрі погодились приймати таку субвенцію після укладення з державою спеціальної угоди. На протигагу твердженням заявника, Суд встановив, що закон гарантує платникам податків можливість не висловлювати свій вибір у цьому питанні, тому оспорюване положення не спричиняло жодного зобов'язання виявляти свої релігійні переконання (*Spampinato проти Італії* (déc.));
- національне законодавство, яке, гарантуючи членам усіх законно визнаних релігійних громад право віддавати частину свого податку на свою громаду, виділяючи, окрім того, певну річну суму у державному бюджеті тільки національній Церкві (у даному випадку, ісландській лютеранській), священники якої мають статус державних службовців (*Ásatrúarfélagið проти Ісландії* (déc.)).

154. Слід зазначити, що у цитованих справах йшлося або про особливий церковний податок, або про добровільне виділення платником податку точно встановленої частки загального податку, яку він сплачував податковим органам. Натомість, стаття 9 Конвенції не гарантує платнику податків право щодо **загальної податкової і бюджетної політики**, якщо немає жодного безпосереднього і відстежуваного зв'язку між сплатою точної суми і її використанням. Тому Комісія залишила без задоволення скаргу квакера-паціфіста, який не хотів сплачувати певну частину податку на прибуток, не переконавшись, що її не витратять на фінансування військової галузі. На думку Комісії, обов'язок сплачувати податки є загальним і сам по собі не має жодного конкретного наслідку для питань совісті; його нейтральність, зокрема, підтверджується тим, що жоден платник податків не може ні впливати на розподіл податкових надходжень, ні робити подібне рішення після сплати (*С. проти Сполученого Королівства* (déc.); рішення підтвержене у справі *Н. і В. проти Сполученого Королівства* (déc.)). Комісія дійшла такого ж висновку у справі французького адвоката, супротивника абортів, який вимагав надати йому право не сплачувати певну частину податку, який буде витрачено на фінансування абортів (*Bouessel du Bourg проти Франції* (déc.)).

155. Загалом Комісія уточнила, що немає жодних ознак обмеження свободи релігії навіть якщо держава використовує бюджетні кошти, отримані від загальних податків, для підтримки певних релігійних громад або їхньої релігійної діяльності (думка Комісії у справі *Darby проти Швеції*, § 56).

156. У 1960-х роках Комісія мусила розглядати численні заяви стосовно **обов'язкового страхування і соціального страхування**, подані протестантами-реформістами Нідерландів на підставі статті 9, котрі вимагали права не укладати угоди різних видів страхування, обов'язковість якого була встановлена законом, і не реєструватись у певних органах і системах, створених державою. Їхня мотивація була наступною. З одного боку, саме Бог надсилає людині як багатство, так і скруту, і тому не можна намагатись попередити або обмежити наперед наслідки можливого лиха. З іншого боку, Бог у Біблії категорично заборонив християнам забезпечувати засоби існування старих і хворих осіб; тому, намагаючись взяти цю справу в свої руки і встановлюючи державний режим пенсій за старістю, влада порушує суворі Божі приписи, а заявники не бажають бути причетними до такого переступу. У справах такого виду Комісія залишила без задоволення наступні скарги:

- скаргу власника молочарні, якій скаржився на санкції, накладені на нього за відмову зареєструватись у службі охорони здоров'я, оскільки закон, в принципі, передбачав таку

вимогу для того, щоб мати дозвіл вирощувати худобу; навіть якщо припустити існування втручання у реалізацію прав, гарантованих статтею 9, то воно було «необхідним у демократичному суспільстві» задля захисту і «охорони здоров'я», і ця мета може обґрунтовано включати запобігання хворобам худоби (*X. проти Нідерландів* (déc.));

- скаргу реформістської церкви і двох її представників, які, заперечуючи проти будь-якого страхування, хотіли бути звільнені від обов'язку сплачувати внески до системи пенсійного страхування. Комісія встановила, що нідерландський закон звільняв тих, хто мав заперечення з міркувань совісті, від сплати внесків безпосередньо до страхового фонду, а натомість дозволяв сплачувати рівноцінну суму у вигляді податків. Отже, національний законодавець достатньо врахував особливі інтереси реформістської Церкви, і тому у даному випадку немає жодних ознак порушення статті 9 (*Église Réformée de X. проти Нідерландів* (déc.));
- скаргу чоловіка, який заявляв про дискримінацію, оскільки нідерландський закон звільняв від обов'язку сплати внесків до системи пенсійного страхування (зобов'язуючи таку особу сплачувати рівноцінну суму у вигляді податків) тих, хто з релігійних мотивів заперечує проти *будь-якого* страхування, що не стосується самого заявника (*X. проти Нідерландів* (déc.));
- скаргу підприємця, який заперечує проти *будь-якого* страхування і був засуджений до штрафу і конфіскації робочого автомобіля за те, що керував ним без укладення обов'язкової угоди страхування цивільної відповідальності. У даній справі заявник визнав, що міг скористатись винятком, передбаченим законом, проте, оскільки він однак мав би сплачувати рівноцінну суму у вигляді податків, то вважав такий варіант морально неприйнятним. Комісія вирішила, що оскаржуване втручання було «необхідним у демократичному суспільстві» задля захисту прав інших осіб, тобто третіх осіб, які могли би бути жертвами можливих нещасних випадків (*X. проти Нідерландів* (déc.)).

157. Трохи згодом Комісія також залишила без задоволення подібну заяву від нідерландського лікаря, який у практиці керувався вченням антропософії і всупереч вимогам закону вимагав права не реєструватись у професійній системі пенсійного страхування. Комісія встановила, що обов'язок бути зареєстрованим у системі пенсійного страхування застосовувався до усіх лікарів-терапевтів на абсолютно нейтральній основі, тому не можна сказати, що цей обов'язок має будь-який безпосередній зв'язок з релігією або переконаннями заявника (*V. проти Нідерландів* (déc.)).

158. Суд дійшов висновку про відсутність будь-яких ознак порушення статті 14 (заборона дискримінації) в сукупності зі статтею 9 у випадку, коли орган первинного медичного страхування зареєстрував ведучих заходів, які влаштовувала організація християнського спрямування, «метою якої є працювати заради якнайширшого особистого розвитку людини завдяки мистецтву і красі», у загальній схемі медичного страхування на тій підставі, що їхня діяльність, задля якої згадана організація брала на себе усі зроблені ними витрати, була відповідно до закону «оплачуваною», а не «волонтерською» діяльністю. Організація-заявниця вважала себе потерпілою від дискримінаційного ставлення, порівняно зі священнослужителями, культова діяльність яких не відноситься до загальної схеми медичного страхування, а також порівняно з деякими іншими волонтерами тієї ж федерації, до якої належить заявниця. Суд встановив, що у французькому праві священнослужителі відносяться до загальної схеми медичного страхування, зберігаючи можливість скористатись перевагами особливого режиму; проте, якщо вони беруть участь у діяльності, яка не стосується їх священицької освіти, то вони відносяться до загальної схеми медичного страхування (*Office Culturel de Cluny проти Франції* (déc.)).

е) **Заходи, що вживаються стосовно політичних партій релігійного спрямування**

159. Стаття 9 не забороняє надання субвенцій політичним партіям і не передбачає права брати участь у виборах у якості політичної партії (*X., Y. i Z. проти Німеччини* (déc.)).

160. Суд ніколи не стверджував, що утворення **політичної партії, яка заснована на постулатах релігії**, є формою «сповідання релігії», захищеною статтею 9 Конвенції. Натомість Суд мав розглядати справи, порушені такими партіями стосовно заходів, вжитих щодо них державами. Відносно цього питання Суд вирішив, що політична партія може боротись за зміну законодавства або правових чи конституційних структур держави за двох умов: 1) засоби, вжиті з цією метою, повинні бути законними і демократичними; 2) самі запропоновані зміни повинні бути сумісними з основоположними демократичними принципами. З цього неодмінно випливає, що політична партія, керівництво якої закликає вдаватись до насилля або пропонує політичний проект, котрий не поважає демократію, або ж має на меті зруйнувати її, а також зневажати визнані нею права і свободи, не може посилатись на захист з боку Конвенції від санкцій, вжитих з цих причин. Політична партія, котра відповідає наведеним вище умовам і керується моральними цінностями, які відстоює певна релігія, вже за визначенням не може вважатись утворенням, що шкодить основоположним демократичним принципам, закріпленим у Конвенції (*Refah Partisi (Parti de la prospérité) і Інші проти Туреччини* [ВП]; *Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів* (déc.), § 71). Натомість, кожна держава-учасниця може правомірно перешкоджати тому, щоб приватно-правові правила, котрі ґрунтуються на релігії, створювали загрозу громадському порядку і демократичним цінностям у розумінні Конвенції (*Refah Partisi (Parti de la prospérité) і Інші проти Туреччини* [ВП], § 128).

161. Тому Суд дійшов висновку про:

- відсутність порушення статті 11 Конвенції (свобода зібрань) у випадку розпуску турецької політичної партії і тимчасової заборони її керівництву виконувати подібні функції в усіх інших політичних партіях. Суд встановив, поміж іншим, що ця партія намагалась створити політичний режим, заснований на шариаті (що було б несумісно з демократією) і паралельному існуванні кількох систем приватного права, що дозволило б дискримінацію за ознакою статі, наприклад, полігамію і привілеї для чоловічої статі у розлученні і успадкуванні (що суперечило б рівності статей, яка є основоположною цінністю, захищеною Конвенцією) (*Refah Partisi (Parti de la prospérité) і Інші проти Туреччини* [ВП], § 128);
- неприйнятність як несумісної *ratione materiae* з положеннями Конвенції заяви «всесвітньої ісламської політичної партії», яка оскаржувала заборону уповноваженими німецькими органами своєї діяльності на території Німеччини. Суд вирішив, що оскільки ця партія бореться за насильницьке повалення держави Ізраїль і винищення або вигнання її мешканців, то вона не може посилатись на захист статей 9, 10 і 11 внаслідок змісту статті 17 Конвенції (заборона зловживання основоположними правами) (*Hizb Ut-Tahrir і Інші проти Німеччини* (déc.));
- неприйнятність як явно необґрунтованої заяви нідерландської політичної партії, заснованої на засадах реформістського протестантизму, яка скаржилась на рішення Верховного суду Нідерландів, котре проголошувало, що держава має вжити заходів (не уточнено яких) для припинення практики цієї партії не допускати жінок до участі у своїх керівних органах і до списків кандидатів на виборах; така практика ґрунтувалась на щирому переконанні, заснованому на певних уривках із Біблії. Суд розглянув цю справу на підставі статей 9, 10 і 11 Конвенції, не розрізняючи їх. Не торкаючись питання про те, чи партія-заявниця може вважати себе «потерпілою», перш ніж щодо неї буде вжито конкретних заходів, Суд проголосив, що позиція цієї партії щодо ролі жінок у політиці кричущо суперечить основоположним цінностям Конвенції. Стосовно факту, що до того моменту жодна з жінок не бажала висуватись на виборах від імені партії-заявниці, Суд вирішив, що у даній справі ця обставина не є вирішальною (*Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів* (déc.)).

2. Негативні зобов'язання: повага до автономії релігійних організацій

а) ПРИНЦИП АВТОНОМІЇ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ

162. Релігійні громади традиційно і повсюди існують у вигляді організованих структур. Стосовно організації релігійної громади стаття 9 має тлумачитись у світлі статті 11 Конвенції, яка захищає громадське життя від будь-якого невинного втручання з боку держави. З цієї точки зору право віруючих на свободу релігії передбачає, що громада може мирно існувати без протиправного втручання з боку держави. **Автономія релігійних громад** необхідна для плюралізму у демократичному суспільстві і навіть є осердям захисту, гарантованого статтею 9 Конвенції. Вона становить безпосередній інтерес не лише для організації цих громад як таких, але й для ефективного користування правом на свободу релігії усією сукупністю їхніх активних учасників. Якщо організація функціонування громади не була б захищена статтею 9 Конвенції, то від цього постраждали б усі інші аспекти свободи релігії індивіда (*Hassan i Tchaouch проти Болгарії* [ВП], §§ 62 і 91; *Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП], § 127). **Внутрішня структура** релігійної організації і умови набуття її членства є засобами, завдяки яким такі організації сповідають свої вірування і підтримують свої релігійні традиції (*Sviato-Mykhailivska Parafiya проти України*, § 150).

163. Наведений вище принцип автономії забороняє державі зобов'язувати релігійну громаду приймати до свого складу нових членів або виключати інших. Релігійні організації повинні бути цілком вільними, аби самостійно встановлювати умови і обставини прийому нових членів і виключення дійсних членів (*Sviato-Mykhailivska Parafiya проти України*, §§ 146 та 150).

164. У своїй діяльності релігійні громади керуються правилами, за якими їхні адепти часто вбачають божественне походження. Релігійні церемонії мають для віруючих сакральні значення і цінність, коли відправляються священнослужителями (єпископами, священниками, пасторами, равинами, імамами, муфтіями тощо), висвяченими на підставі цих правил. Особистість священнослужителя є безспірно важливою для кожного активного учасника громади, а їхня участь у житті громади є, відповідно, особливим виявом релігії, котра як така користується захистом статті 9 Конвенції (*Hassan i Tchaouch проти Болгарії* [ВП], § 62; *Mirojubovs i Інші проти Латвії*, § 80).

165. Так Суд встановив порушення статті 9 через умови релігійного життя греків-кіпріотів, які живуть анклавом у «Турецькій Республіці Північного Кіпру», влада якої не погодилась на номінацію священників до цієї місцевості, тоді як в усьому регіоні залишився тільки один священник (*Кіпр проти Туреччини* [ВП] (щодо суті), §§ 243-246).

166. Покарання особи лише на тій підставі, що вона діяла як релігійний керівник громади, котра його добровільно слухається, навіть якщо держава не визнає цього, у жодному випадку не може вважатись сумісним з вимогами релігійного плюралізму у демократичному суспільстві (*Serif проти Греції*, § 51). Так Суд дійшов висновку про існування порушення статті 9 через кримінальне переслідування заявника, грецького мусульманського теолога, за «узурпацію функцій священнослужителя визнаної релігії» і «публічне носіння одягу священнослужителя без права на це». У даній справі заявника обрали муфтієм ному Родопі мусульмани-віруючі, але держава не визнала цього і призначила на цю посаду іншу особу. Він взяв участь у відправі низки релігійних свят у якості муфтія, але ніколи не мав наміру здійснювати судові і адміністративні функції, передбачені державним законодавством про муфтіїв і інших священнослужителів «визнаних релігій» (*Serif проти Греції*). У подібній справі стосовно особи, обраної муфтієм ному Ксанті, Суд дійшов такого ж висновку, уточнивши, що теоретична можливість того, що існування двох муфтіїв може спричинити напругу між мешканцями певної місцевості, не є достатньою, щоб виправдати оспорюване втручання, оскільки саме державні органи мають забезпечити взаємну толерантність між протилежними групами (*Agga проти Греції* (№ 2); див. також *Agga проти Греції* (№ 3) ; *Agga проти Греції* (№ 4)).

167. Стосовно, зокрема, Армії Спасіння, внутрішня структура якої заснована на використанні звань, схожих на військові, і носінні одностроїв, Суд постановив, що цей факт становить правомірний вияв релігійних вірувань цієї організації. Тому не можна серйозно стверджувати, що через це Армія Спасіння може становити загрозу для цілісності або безпеки держави (*Branche de Moscou de l'Armée du salut промou Pociї*, § 92).

b) ВТРУЧАННЯ ДЕРЖАВИ У ВНУТРІШНЬО- І МІЖКОНФЕСІЙНІ КОНФЛІКТИ

168. «Демократичне суспільство» характерне наявністю плюралізму, толерантності і відкритості. Хоча іноді потрібно підпорядкувати інтереси особи інтересам групи, демократія не може обмежуватись постійним верховенством думки більшості, а вимагає рівноваги, яка гарантує особам, котрі перебувають у меншості, справедливе ставлення, і яка уникає будь-яких зловживань домінуючим становищем (*Leyla Şahin промou Туреччини* [ВП], § 108). Тому плюралізм і демократія повинні ґрунтуватись на діалозі і компромісах, які неодмінно вимагають від осіб різних поступок, необхідних для захисту і поширення ідеалів демократичного суспільства (*S.A.S. промou Франції* [ВП], § 128). У демократичному суспільстві, де співіснують численні релігії або численні відгалуження однієї релігії, може виявитись необхідним додати до цієї свободи певні обмеження, потрібні для примирення інтересів різних груп і для забезпечення поваги до переконань кожного. Водночас, здійснюючи свої регуляторні повноваження у цій галузі і у своїх стосунках з різними релігіями, культурами і віруваннями, держава має залишатись нейтральною і безсторонньою, оскільки йдеться про підтримання плюралізму і належне функціонування демократії (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші промou Молдови*, §§ 115-116).

169. З цієї точки зору Суд часто наголошував на ролі держави як нейтрального і неупередженого організатора діяльності різних культів, релігій і вірувань і відзначав, що ця роль допомагає підтримати у демократичному суспільстві громадський порядок, релігійний мир і толерантність (*Bayatyan промou Вірменії* [ВП], § 120; *S.A.S. промou Франції* [ВП], § 127). Це стосується як відносин між віруючими і невіруючими, так і стосунків між адептами різних культів, релігій і вірувань (*Lautsi і Інші промou Італії* [ВП], § 60).

170. Цей обов'язок нейтралітету не можна тлумачити як такий, що може зменшити роль віри або Церкви, до якої історично і культурно належить населення певної країни (*Membres de la Congrégation des témoins de Jéhovah de Gldani і Інші промou Грузії*, § 132). Дійсно, рішення про те, увічнювати традицію чи ні, в принципі належить до можливості розсуду держави-відповідача. Тому Суд має взяти до уваги той факт, що Європі притаманні великі відмінності між державами, які її утворюють, зокрема у плані культурного й історичного розвитку. З іншого боку, посилення на традицію не може звільнити державу-учасницю від зобов'язання поважати права і свободи, захищені Конвенцією і Протоколами до неї (*Lautsi і Інші промou Італії* [ВП], § 68).

171. Обов'язок нейтралітету і безсторонності держави є несумісним із будь-яким повноваженням здійснювати оцінку легітимності релігійних вірувань і способів їх вираження (*Manoussakis і Інші промou Греції*, § 47, і *Bayatyan промou Вірменії* [ВП], § 120). Тому якщо реалізація права на свободу релігії або один з його аспектів відповідно до національного права підпадають під систему отримання попереднього дозволу, то втручання у процедуру надання дозволу з боку визнаного церковного органу, особливо якщо він належить до іншої конфесії, ієрархії або послуху, не може відповідати імперативам статті 9 § 2 Конвенції (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші промou Молдови*, § 117; *Vergos промou Греції*, § 34).

172. Обов'язок нейтралітету забороняє державі розглядати питання **конфесійної приналежності** індивіда або групи, оскільки це завдання належить виключно верховній духовній владі певної релігійної громади (*Mirojubovs і Інші промou Латвії*, §§ 89-90). Інакше кажучи, держава не може свавільно «встановити» або «змінити» конфесійну приналежність індивіда або групи проти їхньої волі. Тому Суд встановив порушення статті 9 у наступних випадках:

- неможливість для заявника змінити на посвідченні особи запис «іслам» на «алевіт», оскільки державний орган, який займається справами у галузі релігії ісламу, вважав, що алевізм є усього лиш відгалуженням ісламу (*Sinan Işık проти Туреччини*, §§ 45-46);
- рішення латвійського Управління у справах релігії стосовно конфлікту у межах місцевої громади православних-старообрядців (російських старообрядців); відповідно до цього рішення, ухваленого на підставі двох звітів експертів, жоден з яких не належав до старообрядців, заявники, причастившись у священника Російської православної церкви, *ipso facto* змінили конфесію. Виконання цього рішення спричинило видворення заявників з їхнього культового місця (*Miroļubovs і Інші проти Латвії*, §§ 33-36 і 88-89).

173. Вжиті державою заходи, що ставлять у сприятливе становище керівника розділеної релігійної громади або мають на меті примусити громаду, проти її власного бажання, **визнати єдине керівництво**, також становлять порушення свободи релігії. У демократичному суспільстві, де держава є найвищим гарантом плюралізму, включно з релігійним плюралізмом, роль влади полягає не в тому, щоб вживати заходів, які можуть створити привілейоване становище для однієї інтерпретації релігії за рахунок інших, або які мають на меті змусити розділену громаду або її частину всупереч власному бажанню визнати єдине керівництво (*Hassan і Tchaouch проти Болгарії* [ВП]), § 78; *Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*, § 117). Дійсно, якщо група віруючих і/або священнослужителі відділяються від громади, до якої раніше належали, або навіть вирішують змінити конфесію, то такий акт становить колективну реалізацію «свободи змінити релігію або переконання», однозначно гарантовану статтею 9 § 1 Конвенції (*Miroļubovs і Інші проти Латвії*, § 93). Роль державних органів полягає не в тому, щоб усунути причину напруженості шляхом ліквідації плюралізму, а в тому, щоб забезпечити терпимість між групами-суперницями, навіть якщо вони походять з однієї групи (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*, § 123).

174. Роль держави як найвищого гаранта плюралізму іноді може зобов'язати її виступати посередником між суперниками; таке **посередництво** в принципі відповідає статті 9, якщо здійснюється у нейтральний спосіб, а державні органи у цій делікатній сфері діють виважено (*Haut Conseil spirituel de la communauté musulmane проти Болгарії*, § 80). У кожному випадку, будь-яке рішення, ухвалене державними органами у цій галузі, має ґрунтуватись на прийнятній оцінці відповідних фактів (*Sviato-Mykhailivska Parafiya проти України*, § 138).

175. Так Суд встановив порушення статті 9 Конвенції у наступних випадках:

- відмова молдовської влади надати юридичне визнання Митрополичій церкві Бесарабії, автономній православній церкві, котра перебуває під керівництвом Бухарестського Патріархату (Румунська православна церква), на тій підставі, що таке визнання суперечить інтересам Митрополичої церкви Молдови, яка належить до Московського Патріархату (Російська православна церква), вже визнаної державою. Відмовивши у визнанні, зокрема на тій підставі, що Церква-заявниця є просто «групою схизматиків» щодо російської Церкви, і заявивши, що віруючі Церкви-заявниці можуть сповідувати свою релігію у рамках іншої православної Церкви, визнаної державою, молдовський Уряд не дотримався свого зобов'язання нейтральності і безсторонності (*Église métropolitaine de Bessarabie і Інші проти Молдови*);
- протиправна відмова української влади визнати і зареєструвати зміни до статуту православної парафії, ухвалені під час загальних зборів її парафіян, на підставі яких ця парафія виходила з-під юрисдикції Російської православної церкви (Московський Патріархат) і переходила під юрисдикцію Української православної церкви (Київський Патріархат). У даній справі один із головних аспектів протиправності полягав у тому, що українські державні органи і суди повністю проігнорували внутрішню організацію парафії, визначену у її статуті, визнали «парафіянами» осіб, які за статутом не були такими, і дійшли висновку, що згадані загальні збори були нелегітимними, тому що ці особи не брали в них участі. Оскільки внутрішні суди не виправили протиправність дій

адміністративних органів, Європейський Суд зробив висновок про порушення статті 9 Конвенції в сукупності зі статтями 6 § 1 і 11 (*Sviato-Mykhailivska Parafiya protu Ukrainu*).

176. У справі *Mirojubovs і Інші protu Латвії* йдеться про втручання держави у конфлікт, що виник у громаді через внутрішні питання. Проте, іноді держава втягується до внутріконфесійного конфлікту, до створення якого сама безпосередньо долучилась. У зв'язку з цим слід згадати три рішення, постановлені Судом у трьох подібних справах проти Болгарії. Усі ці справи стосуються особливого історико-політичного контексту цієї країни починаючи з 1989 року, позначеного швидким переходом від тоталітарного комуністичного режиму до демократії. Починаючи з цієї дати, болгарська держава сповідувала політику втручання у внутрішню діяльність двох найбільших релігійних громад країни – православних християн і мусульман. Спершу уряд намагався змінити керівників цих двох релігійних організацій ніби-то через їх співпрацю з попереднім комуністичним режимом; така політика негайно спричинила розколи всередині кожної зі згаданих громад. Згодом, залежно від парламентських виборів, кожен наступний уряд вживав заходів, аби поставити ту чи іншу громаду під єдине керівництво релігійних достойників, які вважались політично лояльними до правлячої партії, і намагаючись усунути керівництво супротивної групи. Водночас, у адміністративній практиці болгарських державних органів закон про віросповідання постійно тлумачився як такий, що забороняє паралельне існування двох організацій, що належать до однієї конфесії, і вимагає єдиного керівництва для кожної конфесії, яке буде одне визнане державою (щодо загального огляду ситуації див. *Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitaine Innocent) і Інші protu Болгарії*, §§ 68 і 127).

177. У цьому контексті Суд встановив порушення статті 9 Конвенції у трьох справах; йдеться про наступні випадки:

- втручання болгарського уряду у вибір керівництва мусульманської громади, визнавши без жодних причин або пояснень керівництво супротивної щодо заявників сторони як єдиних легітимних представників усієї громади в цілому. Верховний суд Болгарії постановив, що Рада міністрів має розглянути прохання про реєстрацію, подане першим заявником, але Уряд відмовився виконувати це рішення. Європейський Суд дійшов висновку, що оспорюване втручання було неправомірним і ґрунтувалось на законодавчих положеннях, які надавали виконавчій владі необмежені дискреційні повноваження (*Hassan і Tchaouch protu Болгарії* [ВП]);
- організація державними органами об'єднавчої конференції болгарських мусульман, аби припинити вищезгаданий розкол, і дуже активне втручання у підготовку і перебіг цієї конференції, зокрема на рівні підбору учасників. Заявником у цій справі була Висока духовна рада мусульманської громади, яка представляє опозиційний табір відносно панів Хасана і Чауша, і відмовляється визнати легітимність оспорюваної конференції. У даній справі болгарська влада вчинила тиск на роз'єднану мусульманську громаду, аби змусити її визнати єдине керівництво, замість того, щоб врахувати невдалі спроби об'єднання і, за потреби, продовжувати виступати посередником у дусі діалогу між двома партіями. Суд дійшов висновку, що оспорюване втручання було «передбачене законом» і переслідувало законну мету, але було непропорційним щодо цієї мети (*Haut Conseil spirituel de la communauté musulmane protu Болгарії*);
- втручання держави у конфлікт всередині Болгарської православної церкви, який Уряд власноруч розпалив у 1992 році, проголосивши нечинними вибори Патріарха Максима головою Церкви і призначивши на його місце тимчасове управління (відоме під назвою «альтернативний Синод»). З огляду на особливі обставини справи, Суд відхилив аргумент Уряду про те, що члени «альтернативного Синоду» і їхні адепти могли вільно створити і зареєструвати власну Церкву, поруч з Церквою під керівництвом Патріарха Максима; дійсно, судовий спір стосувався не відмови визнати релігійну організацію, а втручання держави у внутрішні справи громади, розколотої між двома ієрархами,

кожна з яких вважала іншу неканонічною на підставі, яка на перший погляд не здавалась ані суперечливою, ані необґрунтованою. Допмагаючи одній зі сторін конфлікту отримати виняткове повноваження представляти і контролювати справи усієї православної громади, усунувши для цього супротивну партію, наказуючи правоохоронним органам виганяти adeptів заявника із культових споруд, які вони займали, болгарська держава порушила свій обов'язок нейтралітету (*Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitaine Innocent) і Інші проти Болгарії*; див. також *Sotirov і Інші проти Болгарії* (déc.)).

178. Натомість, Суд дійшов висновку про відсутність будь-яких ознак порушення статті 9 (окремо чи в сукупності зі статтею 14 Конвенції) у випадку стверджуваного невиконання судового рішення, що набрало законної сили, відповідно до якого греко-католицька парафія отримувала доступ до спільного цвинтаря, яким вона користувалась разом із православною парафією, в контексті зміни конфесії, проведеної колишнім православним священиком і частиною парафіян, які перейшли до Греко-католицької церкви. Суд констатував, що влада вжила відповідних і розумних заходів для примирення конфлікту (включно із виділенням коштів для спорудження нової греко-католицької церкви і створення нового цвинтаря); щодо оспорюваного рішення, то парафія-заявниця сама не намагалась належним чином забезпечити його повне виконання (*Paroisse Gréco-Catholique de Pesceana проти Румунії* (déc.), § 43).

179. Втручання держави у внутрі- і міжконфесійні конфлікти слід відрізнити від звичайних випадків, коли державні органи мають **владнати світські наслідки** вже наявної релігійної суперечки, до розпалювання якої вони самі не долучались і в якій не брали участі (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. проти Німеччини* (déc.); див. також *Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien проти Австрії* (déc.)). Так Суд проголосив неприйнятною як явно необґрунтовану скаргу грецької православної громади, яка скаржилась на накладений на неї обов'язок повернути державі церкву, якою користувалась протягом більш ніж 150 років. У 1828 році король Людовік I Баварський передав цю споруду «грецькій релігії, залишаючи її у власності держави». Проте у 1970-х роках громада порвала стосунки з місцевою митрополією Константинопольського Патріархату і перейшла під юрисдикцію «Істинно-православних християн». Внаслідок низки позовів, поданих Землею Баварія, німецькі суди вирішили, що надання церкви, зроблене у 1828 році, слід вважати відкликаним, і що церкву треба повернути державі, аби вона передала її митрополії. На думку судів, користування заявниці спірною будівлею стало таким, що суперечить намірам первинного донатора (короля Людовіка I), який бажав надати цю церкву громаді, яка дійсно представляє місцеву грецьку православну громаду, співпричасну із Грецькою православною церквою і Константинопольським Патріархатом; проте, громада-заявниця перестала відповідати цим вимогам. З огляду на мотивування, наведене національними судами, Суд не встановив жодного втручання державних органів у внутрішній церковний конфлікт і жодного порушення принципу нейтралітету держави (*Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. проти Німеччини* (déc.)).

180. **Право користуватись культовою спорудою** було також частиною справи *Mirojubovs і Інші проти Латвії*, у якій заявники, російські старообрядці Латвії, втратили право користуватись своїм храмом, котрий був переданий супротивній групі, оскільки Управління у справах релігії вирішило, що вони *de facto* змінили конфесію і вже не могли легітимно представляти дану релігійну громаду. Констатуючи порушення статті 9 Конвенції, Суд все ж відзначив відмінність цієї справи від справи *Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V.*. Зокрема, Суд підкреслив, що латвійська влада скоїла справжнє втручання у релігійний конфлікт, замість того, щоб обмежитись владнанням юридичних наслідків у світських питаннях (*Mirojubovs і Інші проти Латвії*, § 94).

с) Конфлікти між релігійними організаціями і їхніми членами (віруючими і священнослужителями)

181. Держави не мають вимагати від релігійних громад, які перебувають під їхньою юрисдикцією, аби вони забезпечили свободу релігії і свободу вираження поглядів своїм віруючими і священнослужителям (*X. проти Данії* (déc.)). Дійсно, спільною рисою багатьох релігій є те, що вони визначають **доктринальні правила** поведінки, якими їхні адепти мають керуватись у приватному житті (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, § 118). Тому стаття 9 Конвенції не гарантує жодного права на незгоду всередині релігійного утворення. Повага до автономії визнаних державою релігійних громад передбачає, зокрема, визнання державою права цих громад діяти відповідно до своїх власних правил і інтересів щодо можливих виявів незгоди, які виникають всередині їх і можуть становити загрозу для згуртованості, іміджу або цілісності. Тож державні органи не повинні виступати арбітром між релігійними організаціями і різними групами інакодумців, які існують або можуть існувати всередині їх (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » проти Румунії* [ВП], § 165, і *Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП], § 128). Так само стаття 9 не гарантує віруючим право обирати духовних керівників своєї громади або виступати проти виборів чи призначення священнослужителів всередині громади (*Kohn проти Німеччини* (déc.); *Sotirov і Інші проти Болгарії* (déc.)). Дійсно, у випадку доктринальної або організаційної незгоди між релігійною громадою і її членом свобода релігії останнього виявляється у можливості вільно залишити дану громаду (*X. проти Данії* (déc.); *Mirojubovs і Інші проти Латвії*, § 80).

182. Проте, зі статті 9 § 1 не можна виводити будь-яке «право» зобов'язати Церкву «анулювати» отримані в дитинстві хрещення або конфірмацію (*X. проти Ісландії* (déc.)).

183. Встановлені Конвенцією органи проголосили неприйнятними заяви стосовно наступних ситуацій:

- рішення датського міністра у справах релігій порушити дисциплінарне провадження проти пастора національної датської Церкви (лютеранської) за висування додаткової, не передбаченої Церквою, умови для хрещення дитини (*X. проти Данії* (déc.));
- рішення діоцезального зібрання на той час національної шведської Церкви (лютеранської), підтримане Урядом, проголосити невідповідність заявника до посту пастора, оскільки він, виступаючи проти висвячення жінок, не висловив готовність до співпраці із жінкою-священиком (*Karlsson проти Швеції* (déc.));
- заявник, священик англіканської Церкви, заперечував проти рішення Генерального Собору цієї Церкви про висвячення жінок (*Williamson проти Сполученого Королівства* (déc.));
- рішення шлюбного комітету руху п'ятдесятників відкликати право заявників укласти шлюби, визнані державою, на тій підставі, що вони не належать до цього руху (*Spetz і Інші проти Швеції* (déc.));
- колишній член адміністративної ради юдейської громади Гановера скаржився на виконання німецькими судами рішення арбітражу при головній консисторії юдеїв Німеччини, який вирішив, що заявник втратив свою посаду, і постановив наказ про його вигнання з приміщень цієї громади; у даному випадку не було втручання держави, оскільки вона обмежилась виконанням оспорюваного рішення, не перевіряючи його обґрунтованість і поважаючи внутрішню автономію юдейської громади (*Kohn проти Німеччини* (déc.)).

d) Конфлікти між релігійними організаціями і їхніми найманими працівниками

184. На підставі автономності релігійні громади можуть вимагати певного ступеню лояльності з боку осіб, які працюють на них або представляють їх. Дійсно, спільною рисою багатьох релігій є те, що вони визначають доктринальні правила поведінки, якими їхні адепти мають керуватись

у приватному житті (*Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії*, § 118). Оцінюючи пропорційність обмежувального заходу, вжитого державою або відповідною релігійною організацією, слід враховувати характер посад, які займають ці особи. Особливо потрібно брати до уваги **специфічну місію**, довірену особі в рамках релігійної організації, аби визначити, чи ця особа має нести обов'язок **підвищеної лояльності** (*Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП], § 131). У такому випадку слід надати особливої ваги ступеню близькості між діяльністю цієї особи і місією пропагування даної релігійної організації (*Schüth проти Німеччини*, § 69).

185. У випадку, зокрема, **викладачів релігії**, Церква або релігійна громада можуть обґрунтовано вимагати особливої лояльності щодо себе, оскільки викладачі можуть вважатись їхніми представниками. Існування розходжень між ідеями, які мають викладатись, і особистими переконаннями учителя може створити проблему з суспільною довірою, якщо цей викладач активно і відкрито бореться проти таких ідей. Дійсно, цілком розумно припустити, що для того, аби бути переконливим, викладання релігії має здійснюватись особою, спосіб життя і публічні вислови якої не перебувають у кричущій суперечності з даною релігією, особливо якщо вона прагне регулювати приватне життя і особисті переконання своїх адептів (*Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП], §§ 137-138).

186. З іншого боку, недостатньо, аби релігійна громада стверджувала про існування реального чи потенційного порушення своєї автономії, аби виправдати втручання у конкуруючі права своїх найманих працівників, які, в свою чергу, теж захищені Конвенцією (зокрема, статтями 8, 9, 10 і 11). Дійсно, необхідно, аби дана релігійна громада у світлі обставин конкретної справи довела, що стверджуваний ризик є ймовірним і серйозним, що оспорюване втручання з її боку не виходило за межі необхідного для усунення такого ризику, і що воно не мало на меті іншої цілі, ніж реалізація автономії релігійної громади. Водночас таке втручання не повинне порушувати суті даного права. Тому коли Суд має висловитись стосовно конфлікту між правом релігійної громади на автономність і конкуруючим правом іншої особи, яке теж захищене Конвенцією, то саме національні суди мають здійснити прискіпливу перевірку обставин справи і ретельне врівноваження задіяних розбіжних інтересів. Держава має забезпечити гарантію цих двох прав і, якщо захист одного призводить до порушення іншого, обрати належні засоби, аби зробити таке порушення пропорційним переслідуваній меті. У цьому відношенні держава має широку можливість розсуду (*Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП], §§ 123 і 132).

187. Під час даного врівноваження необхідно ставитись до цих двох прав як до таких, що потребують однакової уваги: наслідок подання заяви не може, в принципі, змінюватись залежно від того, чи вона була подана до Суду на підставі статті 9 релігійною організацією, яка вважає себе потерпілою від порушення свого права на автономію, чи на підставі іншої статті, яка гарантує іншій стороні спору суперечне право (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » проти Румунії* [ВП], § 160).

188. З точки зору Конвенції, роботодавець, етика якого заснована на релігії або світоглядному переконанні, може зобов'язати своїх найманих працівників до обов'язку специфічної лояльності. Водночас, рішення про звільнення працівника, засноване на недотриманні такого обов'язку, не може, з огляду на автономію роботодавця, бути предметом тільки обмеженого судового контролю, здійсненого компетентним суддею державного суду, без урахування характеру посади зацікавленої особи і без належного врівноваження задіяних інтересів, мірилом якого є принцип пропорційності (*Schüth проти Німеччини*, § 69).

189. Також під час врівноваження згаданих вище суперечливих інтересів особливу вагу має той факт, що працівник, звільнений церквою-роботодавцем, має обмежені можливості знайти нову роботу. Тим більше, якщо роботодавець займає панівне становище у даній сфері діяльності і користується певними пільгами, передбаченими загальним законодавством, або якщо освіта звільненого працівника є настільки специфічною, що йому важко чи навіть неможливо знайти нову посаду поза Церквою, яка його наймає, як це було у даній справі (*Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП], § 144); *Schüth проти Німеччини*, § 73).

190. Суд також встановив порушення позитивних зобов'язань держави-відповідача за **статтею 8** Конвенції (право на повагу до приватного життя) у випадку органіста і хормейстера німецької католицької парафії, звільненого (з попередженням) на тій підставі, що він, залишивши свою дружину і підтримуючи позашлюбний зв'язок з іншою жінкою, котра чекає від нього дитину, порушив свій обов'язок лояльності щодо католицької Церкви, яка вважає таке становище перелюбом і порушенням нерозривності шлюбу. Німецькі суди з трудових спорів залишили позов заявника без задоволення, а Європейський Суд, не переглядаючи їх рішення щодо суті, піддав критиці спосіб, у який вони дійшли такого висновку. У даному випадку суди не встановили належним чином, чому інтереси Церкви-роботодавця настільки переважили інтереси заявника, і не врівноважили права заявника і роботодавця у спосіб, що відповідав би Конвенції. Зокрема, інтереси Церкви не були врівноважені із правом заявника на повагу до приватного і сімейного життя, а тільки з його інтересом зберегти роботу; питання близькості роботи, яку виконував заявник, до місії пропагування Церкви не було належно вивчене, як і можливість для нього знайти іншу роботу, яка відповідала б його кваліфікації; внутрішні суди не зосередились належним чином на факті, що заявник не боровся із вченням католицької Церкви, а радше не зміг дотриматись його на практиці. Водночас Суд вирішив, що згоду з обов'язком лояльності щодо католицької Церкви, складену у момент підписання трудового договору, не можна вважати безумовним особистим зобов'язанням жити в утриманні у випадку фактичного або юридичного розлучення (*Schüth проти Німеччини*).

191. Натомість Суд встановив відсутність порушення статті 8 у наступних випадках:

- звільнення (без попередження) директора з європейських зв'язків департаменту зв'язків з громадськістю Церкви Ісуса Христа Святих Останніх Днів (мормонська Церква) у Німеччині після того, як він повідомив своєму керівнику про те, що має позашлюбний зв'язок. На відміну від справи *Schüth*, Європейський Суд погодився із мотивуванням судів з трудових спорів, які належно довели, що накладений на заявника обов'язок лояльності був прийнятним, оскільки його метою було підтримання довіри до мормонської Церкви, з огляду на суворе засудження нею перелюбу, а також на важливість і публічність посади, яку обіймав заявник. Німецькі суди навели також достатнє мотивування, пояснивши, чому роботодавець не був зобов'язаний спочатку накласти легше стягнення, наприклад, попередження (*Obst проти Німеччини*);
- відмова поновити трудову угоду із заявником, католицьким священиком, який перейшов у світський стан, був звільнений від цілібату Святим Престолом і одружився, а до того працював викладачем католицької релігії і моралі у державному ліцеї; це рішення ґрунтувалось на листі місцевого єпископа, у якому повідомлялось, що оприлюднення у пресі сімейного стану заявника і його приналежності до «Руху за добровільний цілібат» поміж священиками створило «скандал» у розумінні канонічного права. Суд визнав, з одного боку, що менш суворий захід, безсумнівно, не мав би такої ж ефективності задля збереження довіри до католицької Церкви, і, з іншого боку, що для заявника, враховуючи обставини справи, наслідки відмови поновити трудову угоду не були надмірними, з огляду, зокрема, на те, що він сам свідомо опинився у становищі, яке цілковито суперечить приписам Церкви (*Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП]).

192. Стосовно конкуруючих прав працівника, гарантованих **статтею 9** Конвенції, Суд констатував відсутність порушення позитивних зобов'язань, що випливають з цієї статті, у випадку вихователки дитячого садка при німецькій протестантській Церкві, звільненої без попередження на тій підставі, що вона водночас було активним членом громади «Всесвітня церква/Братерство людства», учення якої протестантська Церква вважає абсолютно несумісними з власним вченням. У даній ситуації внутрішні суди здійснили глибокий аналіз обставин справи, зуміли ретельно врівноважити розбіжні залучені інтереси, і тому виглядає цілком доведеним, що інтерес заявниці залишитись на роботі мав поступитись перед інтересом протестантської Церкви зберегти суспільну довіру до себе в очах батьків дітей, які відвідували

дитячий садок, і уникнути будь-якого ризику впливу на дітей з боку виховательки, яка є членом конфесії, що суперечить приписам даної Церкви (*Siebenhaar проти Німеччини*).

193. Стосовно захищеної **статтею 10** Конвенції **свободи вираження поглядів** осіб, які працюють на релігійні організації, Комісія проголосила неприйнятною заяву лікаря, який працював у німецькій католицькій лікарні і був звільнений через те, що підписав оприлюдненого у пресі відкритого листа, у якому висловлювалась думка щодо абортів, протилежна позиції католицької Церкви. Вважаючи, що заявник не зрікся своєї свободи вираження поглядів тільки тому, що погодився працювати у католицькій лікарні, Комісія встановила, що він добровільно взяв на себе обов'язок лояльності до католицької Церкви, а це певною мірою обмежує його свободу вираження поглядів. Для того, щоб захистити цю свободу, заявник міг звернутись до внутрішніх судів, юриспруденція котрих підтверджує, що право Церков нав'язувати працівникам свої погляди не є необмеженою, і що надмірні вимоги є неприйнятними. Проте, є всі підстави вважати, що посада лікаря у католицькій лікарні співвідноситься із втіленням однієї з найважливіших місій Церкви, і що обов'язок утримуватись від заяв стосовно абортів, які суперечать позиції Церкви, не є надмірним, з огляду на величезну вагу, яку вона приділяє цій проблемі (*Rommelfanger проти Німеччини* (déc.)).

194. Натомість Суд констатував порушення статті 10 у випадку відмови поновити трудову угоду з професором філософії права Католицького університету Святого Серця у Мілані, оскільки Конгрегація католицької освіти Святого Престолу відмовилась затверджувати його на тій підставі, що деякі з його поглядів «явно суперечать католицькій доктрині», не уточнюючи, які саме з поглядів. Суд визнав, що державні органи не уповноважені перевіряти суть рішень, постановлених Конгрегацією. Проте, заявнику не повідомили, у яких саме, так би мовити, еретичних поглядах його звинувачують, а національні суди обмежили свій розгляд законності оспорюваного рішення тим, що наукова рада факультету права констатувала наявність відмови у затвердженні. Однак, повідомлення такої інформації жодним чином не спричинило б ухвалення судового рішення щодо сумісності поглядів заявника із католицькою доктриною; натомість, це дозволило б заявникові знати і, відповідно, заперечити у змагальний спосіб стверджувану несумісність згаданих поглядів і його викладацької діяльності у Католицькому університеті. Вага, якої надали інтересу університету забезпечити освіту, що надихалася б католицькою доктриною, не могла заходити настільки далеко, щоб порушувати саму суть процесуальних гарантій, якими заявник мав користуватись на підставі статті 10 Конвенції (*Lombardi Vallauri проти Італії*).

195. Що стосується можливої **свободи об'єднання у профспілки** для священиків і інших священнослужителів, то Суд має перш за все встановити, чи зацікавлені особи виконують свою місію у рамках «трудових відносин», як слідує зі **статті 11** Конвенції. Якщо це так, то національні суди мають слідкувати за тим, щоб всередині релігійних організацій як свобода об'єднання (гарантована статтею 11 Конвенції), так і релігійна (гарантована статтею 9 Конвенції) могли реалізовуватись відповідно до чинного права, включно з Конвенцією. Що стосується втручання у реалізацію права на свободу об'єднання, то зі статті 9 випливає, що релігії мають повне право мати власну думку щодо колективної діяльності своїх членів, яка могла б порушувати їхню автономію, і що в принципі державні органи повинні поважати цю думку. Однак для того, щоб будь-яке втручання у право на свободу об'єднання у профспілки членів релігійної організації стало відповідним до статті 11 Конвенції, недостатньо, аби сама релігійна організація стверджувала про існування реального або потенційного порушення своєї автономії. Необхідно, аби вона довела також, з огляду на обставини конкретної справи, що ризик, про який вона стверджує, є реальним і серйозним, що оспорюване втручання у свободу об'єднання не перевищує того, що є необхідним для усунення ризику, і що втручання не переслідує мету, котра не стосується реалізації автономії релігійної організації (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » проти Румунії* [ВП], § 159).

196. Відповідно до цих принципів, Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 11 Конвенції у випадку відмови румунської влади визнати і зареєструвати профспілку, створену групою священиків і світських працівників Румунської православної церкви, через відсутність

згоди і благословення архієпископа. Ця відмова ґрунтувалась на Канонічному статуті Церкви, який був затверджений постановою Уряду і є частиною внутрішнього права. З огляду на усі наявні у справі матеріали, Суд дійшов висновку, що, незважаючи на особливе становище і духовну місію, священники Румунської православної церкви здійснюють свою місію у рамках «трудових відносин»; тому, в принципі, вони можуть скористатись свободою об'єднання у профспілки у розумінні статті 11, тим більше, що румунські суди вже однозначно визнали за священниками і світськими працівниками православної Церкви право об'єднання у профспілки. Натомість, Суд вирішив, що оспорюване втручання може вважатись пропорційним до переслідуваних законних цілей і, отже, відповідним до вимог статті 11 § 2 Конвенції. Відмовляючись зареєструвати профспілку-заявника, держава лише утрималась від втручання у автономні організацію і функціонування Румунської православної церкви, дотримавшись, таким чином, свого обов'язку нейтралітету. Дійсно, клопотання про реєстрацію профспілки не відповідало вимогам Статуту Церкви, оскільки її члени не дотримались особливої процедури, передбаченої для створення такої організації. Водночас, ніщо не перешкоджало членам профспілки-заявника скористатись правом, гарантованим статтею 11 Конвенції, заснувавши організацію, мета якої була би сумісна зі Статутом Церкви, і яка б не суперечила традиційній ієрархічній структурі Церкви і способу ухвалення нею рішень (*Sindicatul « Păstorul cel Bun » проти Румунії* [ВП]).

197. Стосовно **права на доступ до суду**, гарантованого **статтею 6 § 1** Конвенції, Суд проголосив неприйнятною заяву двох колишніх священників чехословацької гуситської Церкви, звільнених рішенням ради їхньої діоцезії, котрі подали кілька судових позовів з метою визнати незаконним згадане рішення і отримати борг за заробітною платою. Їхній позов було частково задоволено стосовно другої вимоги, але не щодо першої, оскільки чеські суди постановили, що не мають юрисдикції перевіряти суть рішення, яке відноситься до виключної компетенції Церкви, з огляду на її автономність. Суд дійшов висновку, що позови, подані заявниками, не стосувались «права», яке обґрунтовано можна вважати визнаним у внутрішньому праві, і тому ця скарга є несумісною *ratione materiae* (*Dudová і Duda проти Республіки Чехія* (déc.)).

3. Позитивні зобов'язання

а) Захист від фізичної, словесної і символічної агресії з боку третіх осіб

198. Особи, які вирішують реалізувати свободу сповідувати свою релігію, не мають підстав очікувати, що їх омине будь-яка критика. Навпаки, члени релігійної громади мають толерантно і з розумінням ставитись до несприйняття іншими особами їхніх релігійних вірувань і навіть до пропагування іншими доктрин, що є ворожими до їхньої віри (*Dubowska і Skup проти Польщі* (déc.)). Проте, держава може виявитись відповідальною, якщо релігійні вірування є об'єктом такого несприйняття і заперечення, яке здатне переконати осіб, котрі їх поділяють, відмовитись від свободи мати або висловлювати їх. У такому випадку держава може бути зобов'язана забезпечити тим, хто сповідує такі вірування, мирне користування правом, гарантованим статтею 9 (*Church of Scientology і Інші проти Швеції* (déc.); *Begheluri проти Грузії*, § 160). Дійсно, держава може мати певні позитивні зобов'язання, невід'ємні від ефективного дотримання прав, гарантованих статтею 9 Конвенції, які можуть передбачати вжиття заходів, спрямованих на дотримання свободи релігії навіть у стосунках індивідів між собою; подібні заходи за певних обставин можуть бути правовим засобом для уникнення того, щоб особи у відправленні її культури перешкоджала діяльність інших осіб (*Dubowska і Skup проти Польщі* (déc.)).

199. Коли група осіб влаштовує публічну маніфестацію, котра має на меті висловити заперечення ними вірувань або практик певної релігійної громади, то у конфлікт вступають два основоположних права: право таких маніфестантів на свободу вираження поглядів і мирне зібрання (статті 10 і 11 Конвенції) і право релігійної громади мирно сповідувати свою віру без жодного невинного зовнішнього втручання. Усі ці права рівноцінно захищені Конвенцією, жодне з них не є абсолютним, а їх реалізація може зазнавати обмежень, передбачених частиною другою згаданих статей. Конвенція априорі не встановлює жодної ієрархії цих прав,

оскільки, в принципі, вони заслуговують на однакову повагу. Відповідно, їх необхідно врівноважувати між собою так, щоб поважати їхню значимість у демократичному суспільстві, заснованому на плюралізмі, толерантності і відкритості. При цьому держава повинна дотримуватись трьох принципів, а саме:

- a) наскільки це є розумно можливим, держава має стежити за тим, щоб обидва конкуруючі права були захищені; цей обов'язок покладається на державні органи навіть тоді, коли дії, що можуть перешкодити вільному здійсненню першого чи другого права, походять від приватних осіб;
- b) з цією метою держава має забезпечити належну нормативно-правову базу, зокрема, для захисту згаданих прав від зазіхання з боку третіх осіб, а також вжити дієвих заходів для забезпечення їх дотримання на практиці;
- c) здійснюючи своє повноваження з контролю на європейському рівні, Суд має перевірити, у світлі сукупності усіх обставин справи, чи державні органи забезпечили справедливую рівновагу між різними конкуруючими правами, захищеними Конвенцією. При цьому Суд не має користуватись своєю перевагою, яка надає йому можливість вивчати справу ретроспективно, *a posteriori*. Не є його завданням і виконання функцій національних судів, які перебувають у кращому положенні, ніж міжнародні суди, аби встановити, де знаходиться справедлива рівновага і якими засобами її найкраще досягти. Особливо це стосується випадків, коли справедливую рівновагу має терміново забезпечувати поліція; справді, з огляду на складну місію поліції у сучасному суспільстві, позитивні зобов'язання, покладені на неї чи на інші органи, не слід тлумачити так, щоб покладати на них занадто тяжкий або надмірний тягар (*Karahmed проти Болгарії*, §§ 91-96).

200. Керуючись такими міркуваннями, Суд встановив порушення:

- статті 9, окремо і в сукупності зі статтею 14 Конвенції (заборона дискримінації), у випадку фізичної агресії проти мирного зібрання Свідків Єгови з боку групи осіб під керівництвом позбавленого сану православного священика, внаслідок якої заявників тяжко побили і принизили; їхні книги спалили у них на очах. Поліція відмовилась негайно виїздити на місце події, щоб захистити заявників; після цього вони зіткнулися з повною байдужістю відповідних державних органів, які, через вороже ставлення до релігії Свідків Єгови, відмовились у їхньому випадку застосовувати закон і розглядати їхні скарги (*Membres de la Congrégation des témoins de Jéhovah de Gldani i Inui проти Грузії*; див. також *Begheluri проти Грузії*);
- статті 9 окремо (але не статті 14) у випадку маніфестації, котра скінчилась насиллям, але була організована законно, із попереднім повідомленням відповідно до закону, членами однієї політичної партії на протигагу п'ятничному молитовному зібранню, котре відбувалось всередині і зовні мечеті у Софії, столиці Болгарії (погрозові вигуки і жести, кидання яйцями, встановлення гучномовця на даху споруди, щоб заглушити звуки молитви, спроба підпалити молитовні килимки, завдання побоїв учасникам молитовного зібрання маніфестантами, які потрапили на територію мечеті тощо). У даній справі болгарська влада не зробила усього, чого можна було обґрунтовано вимагати від неї для того, аби гарантувати обом сторонам вільну реалізацію своїх відповідних прав. Так знаючи дуже негативне ставлення згаданої партії до ісламу і турків, влада могла мінімізувати ризик сплеску насилля, призначивши маніфестантам місце для зборів на розумній відстані від мечеті, чого не було зроблено. Водночас, кількість працівників поліції, присутніх на місці події, була явно недостатньою для того, щоб тримати ситуацію під контролем, а їхня поведінка не була достатньо активною, аби захистити учасників молитовного зібрання. Зрештою, кримінальне провадження, порушене владою після завершення подій, не відповідало вимогам ефективності (*Karahmed проти Болгарії*).

201. Водночас, стаття 9 (як і статті 10 і 11) не може тлумачитись як така, що дозволяє особі, котра перебуває у незгоді з релігійною громадою щодо певного питання, переривати богослужіння або порушувати під час його громадський порядок. Так Суд проголосив явно необґрунтованою скаргу монахині Румунської православної церкви, яка боролась проти можливих зловживань ієрархів цієї Церкви і була засуджена до адміністративного штрафу за порушення порядку під час церемонії, яку відправляв румунський православний патріарх; вона вигукувала (або голосно промовляла), що він «не вартий, аби молитись за нього». З огляду на те, що накладення штрафу мало на меті покарати не вираження погляду, а порушення громадського порядку, Суд вирішив, що влада діяла у межах можливості розсуду, належній їй у цій сфері (*Bulgaru проти Румунії* (déc.)).

202. Стосовно **провокативного зображення об'єкта релігійного поклоніння** Суд вирішив, що у деяких випадках це може порушувати права віруючих, захищені статтею 9 (*Otto-Preminger-Institut проти Австрії*, § 47). Проте до цього часу Суд майже завжди вивчав такі випадки на підставі статті 10 Конвенції (свобода вираження поглядів), проголошуючи рішення щодо скарг, поданих особами, покараними за образу почуттів віруючих (*Otto-Preminger-Institut проти Австрії*; *Wingrove проти Сполученого Королівства*; *І.А. проти Туреччини*; *Giniewski проти Франції*; *Klein проти Словаччини*; див. також *X. Ltd. і Y. проти Сполученого Королівства* (déc.)).

203. Натомість, встановлені Конвенцією органи до цього часу завжди залишали без задоволення скарги за статтею 9 від осіб, які вважали себе ображеними у своїх релігійних почуттях. Зокрема, право не зазнавати жодного втручання у реалізацію прав, гарантованих статтею 9, не обов'язково і не завжди передбачає право порушувати будь-які провадження проти тих, хто через твір чи публікацію образив релігійні почуття особи чи групи осіб (*Dubowska і Skup проти Польщі* (déc.)). Встановлені Конвенцією органи залишали без задоволення такі скарги у наступних випадках:

- залишення без задоволення, як поданого неналежним позивачем, позову про відшкодування шкоди, поданого саєнтологічною Церквою через ворожі до саєнтології висловлювання, зроблені під час конференції професором теології і надруковані у місцевій газеті; дійсно, не було доведено, що ці висловлювання могли зашкодити заявникам реалізовувати свої права, захищені статтею 9 (*Church of Scientology і Інвіі проти Швеції* (déc.));
- відмова британської влади порушити кримінальну справу проти Салмана Рушді і видавництва, за, відповідно, написання і публікацію роману «Сатанинські вірші», який з точки зору ісламу вважається богохульницьким (*Choudhury проти Сполученого Королівства* (déc.));
- рішення польської прокуратури закрити кримінальну справу, порушену за публічну образу релігійних почуттів проти головного редактора тижневика за публікацію на обкладинці зображення Матері Божої Ченстоховської, дуже шанованої у Польщі ікони, на якій обличчя Богородиці і Немовляти були замінені обличчями у протигазах. Прокуратура дійшла висновку, що зображення мало служити ілюстрацією до інформації про забруднення повітря у Польщі і не мало умислу образити релігійні почуття. Комісія встановила, що заявники мали правові засоби для усунення образи своїх релігійних почуттів, якими вони скористались, і які прокуратура залишила без задоволення після ретельного дослідження сукупності обставин справи і задіяних інтересів. За таких умов заявникам не перешкоджали реалізовувати свої права, гарантовані статтею 9, а той факт, що влада зрештою дійшла висновку про відсутність правопорушення, сам по собі не означає відсутність захисту прав, гарантованих цією статтею. З тієї ж причини Комісія дійшла висновку про відсутність дискримінації, забороненої статтею 14 (*Dubowska і Skup проти Польщі* (déc.); *Kubalska і Kubalska-Holuj проти Польщі* (déc.));
- заява, подана проти Данії марокканським громадянином, який мешкає у Марокко, і двома марокканськими громадськими організаціями, які зареєстровані і діють у цій

країні, які скаржились на відмову влади Данії заборонити або покарати публікацію низки карикатур на Пророка ісламу, Магомета. Суд констатував, що між заявниками і Данією не існує жодного юрисдикційного зв'язку у розумінні статті 1 Конвенції, навіть у вигляді будь-якого екстериторіального акту (*Ben El Mahi і Інші проти Данії* (déc.)).

в) Релігія у трудових відносинах, військовій службі і під час судового розгляду

204. Стосовно, перш за все, права **військовослужбовців збройних сил** сповідувати свою релігію у рамках служби, Суд постановив, що держави можуть запроваджувати для своїх збройних сил дисциплінарні статuti, які забороняють ту чи іншу поведінку, зокрема поведіння, що суперечить встановленому порядку, зумовленому потребами військової служби. Так Суд констатував відсутність будь-якого втручання у релігійну свободу військового судді, полковника турецьких військово-повітряних сил, звільненого з посади через те, що «його поведінка і вчинки вказують на те, що він прийняв незаконні фундаменталістські погляди». Суд проголосив, що, обравши військову кар'єру, заявник добровільно підпорядкував себе системі військової дисципліни. А ця система за своїм характером передбачає можливість обмеження деяких прав і свобод військовослужбовців збройних сил, які не можуть бути запроваджені для цивільних осіб. У даному випадку заявник все-таки міг, у межах, встановлених вимогами військового життя, відправляти ритуальні обов'язки, приписані релігією. Що стосується оскаржуваного заходу, то він ґрунтувався не на релігійних поглядах і переконаннях заявника чи на способі, у який він відправляв свої релігійні обов'язки, а на його поведінці і вчинках, котрі становили загрозу для військової дисципліни і для принципу світськості (*Kalaç проти Туреччини*; щодо подібних випадків див. *Çinar проти Туреччини* (déc.); *Acarca проти Туреччини* (déc.); *Sert проти Туреччини* (déc.)).

205. У інших справах встановлені Конвенцією органи однозначно наголосили, що з огляду на особливу ситуацію в Туреччині, обмеження, притаманні військовій службі, можуть передбачати обов'язок для військовослужбовців відмовитись від участі в ісламському фундаменталістському русі, метою і планом дій якого є забезпечити верховенство релігійних норм (*Yanaşık проти Туреччини* (déc.); *Terpeî і Інші проти Туреччини* (déc.)). Зокрема, не є втручанням у право на свободу релігії той факт, що у турецькій військовій академії курсантам, які обрали військову кар'єру, заборонено брати участь в ісламському фундаменталістському русі, і вони можуть відправляти ритуальні обов'язки у межах, встановлених вимогами військового життя (*Yanaşık проти Туреччини* (déc.)).

206. Суд використав таке ж мотивування у випадку російської **судді**, звільненої з посади за невиконання обов'язків, невід'ємних від судової влади, а також за підрив її авторитету. У даній справі заявниця скористалася судовою посадою для просування інтересів своєї релігійної громади і для залякування сторін процесу, який розглядала (наприклад, вона публічно молилась під час судових засідань, обіцяла деяким сторонам процесу ухвалити рішення на їхню користь, якщо вони вступлять до її Церкви, і публічно критикувала моральність деяких сторін процесу з точки зору християнської моралі). Відповідно, заявницю звільнили з посади не через приналежність до релігійної громади або релігійні переконання, а через конкретну поведінку, яка була несумісна з посадою судді і порушувала верховенство права. Тому Суд вирішив, що було втручання в реалізацію заявницею прав, гарантованих статтями 10 і 9, але це втручання було пропорційним законним переслідуваним цілям (*Pitkevich проти Росії* (déc.)).

207. До того Комісія залишила без задоволення заяву адвоката, висвяченого на католицького священика (проте він ніколи не практикував душпастирства), який скаржився (за статтею 9 окремо і в сукупності зі статтею 14) на відмову бельгійського міністра юстиції ухвалити його кандидатуру на посаду судді-замісника, оскільки, відповідно до бельгійського законодавства, посада судді несумісна з духовним станом. Комісія встановила, з одного боку, що заявник не зазнав жодного втручання у сповідання релігії, включно зі священицькими обов'язками, а з іншого боку, що Конвенція як така не гарантує жодного права висуватись на посаду судді

(*Demeester проти Бельгії* (déc.); проте див. щодо статті 3 Протоколу № 1, *Seyidzade проти Азербайджану*).

208. Стосовно **трудових відносин у державному секторі**, Суд констатував порушення статті 9 Конвенції у випадку звільнення заявниці, завідуючої басейном у болгарському державному професійному училищі, через приналежність до громади протестантів-євангелістів, і саме під час загальнодержавної політичної і медійної кампанії проти цієї громади. Хоча оспорюване звільнення відповідало трудовому праву і формально ґрунтувалось на змінах кваліфікаційних критеріїв для цієї посади, а також на запровадженні нових критеріїв, яким заявниця не відповідала, аналіз сукупності фактів у справі змусив Суд дійти висновку, що справжньою причиною звільнення була саме релігійна приналежність і релігійні переконання заявниці. До того ж, Уряд не навів жодних доказів наявності вірогідних звинувачень у тому, що заявниця ніби-то займалась прозелітизмом у школі або вчинила будь-яку професійну недбалість (*Ivanova проти Болгарії*).

209. **Ритуальні приписи** деяких релігій (не плутати з *етичними* приписами, яким присвячені §§ 52-61 цього довідника) іноді можуть конфліктувати із професійними обов'язками їхніх adeptів, які, відповідно, вимагають, щоб їхній роботодавець (державний або приватний) вжив особливих заходів, **підлаштував** їх. Проте, Суд постановив, що стаття 9 як така не гарантує право бути відсутнім на роботі у дні особливих релігійних свят (*Kosteski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія*, § 45).

210. У справах, вивчених під цим кутом зору, Комісія завжди відмовлялась визнавати за заявниками захист статті 9 § 1 Конвенції, вважаючи, що вжиті щодо них заходи не були мотивовані їхніми релігійними переконаннями, а були виправдані особливими договірними відносинами, які пов'язують працівників із роботодавцями. Комісія вирішила таким чином у наступних випадках:

- відмова керівництва британських органів шкільної освіти дозволити заявнику-мусульманину, який працював у державних школах, бути відсутнім на роботі протягом обідньої п'ятничної молитви у мечеті; він змушений був звільнитись, потім знову пішов працювати неповний робочий день за меншу платню. Комісія відмовилась детально вивчати питання про те, чи вимагає іслам, і якою мірою, обов'язково брати участь у колективній п'ятничній молитві; вона просто встановила, що заявник цілком добровільно на підставі трудової угоди погодився взяти на себе педагогічні обов'язки, власноруч поставивши себе у неспроможність водночас працювати у системі державної освіти і брати участь у обідній п'ятничній молитві. Водночас, протягом перших шести років роботи заявник не пропускав роботу щоп'ятниці і не повідомляв роботодавцю, що може просити дозволу бути відсутнім на роботі, аби піти до мечеті. Окрім того, з огляду на потреби, пов'язані з організацією шкільної системи, Комісія не повинна ставити себе на місце державних органів, аби визначити, якої політики найліпше дотримуватись у цій галузі (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- звільнення з посади службовця фінської залізниці за недотримання робочого часу на тій підставі, що Церква адвентистів сьомого дня, до якої він належить, забороняє своїм вірним працювати у п'ятницю після заходу сонця. Водночас, Комісія не встановила жодних ознак релігійної дискримінації (стаття 14 Конвенції) через те, що національне законодавство визнавало загалом неділю тижневим вихідним днем (*Kontinen проти Фінляндії* (déc.));
- звільнення найманого працівника приватним роботодавцем (туристичне бюро) внаслідок його відмови працювати в неділю (*Stedman проти Сполученого Королівства* (déc.)).

211. Також Суд встановив відсутність порушення статті 9 Конвенції у випадку дисциплінарних стягнень (у вигляді тимчасового зменшення заробітної плати), накладених на заявника, працівника державного підприємства з електропостачання, який проголосив себе

мусульманином, аби двічі протягом року бути відсутнім на роботі з нагоди мусульманських релігійних свят. Національні суди встановили, що закон гарантує громадянам ісламської конфесії право на оплачувану відпустку у дні їхніх релігійних свят; проте у конкретному випадку заявника щирість його задекларованої конфесійної приналежності була сумнівною, оскільки він не знав основоположних постулатів ісламу, а доти завжди святкував християнські свята. Тому національні суди дійшли висновку, що заявник проголосив себе мусульманином, аби скористатись додатковими святковими днями. Суд погодився з тим, що якщо закон запроваджує привілей або спеціальні пільги для членів релігійної громади, особливо у сфері трудового права, то покладене на зацікавлених осіб зобов'язання надати бодай мінімальні докази реальності своєї приналежності до такої спільноти, аби скористатись цим особливим ставленням, не суперечитиме статті 9 (відповідно до такого ж мотивування, як і у справах відмови від військової служби з міркувань совісті, коли прохач в принципі повинен довести щирість своїх переконань). Тому, висловлюючи сумніви щодо того, чи у даній справі йдеться про «сповідання» можливої релігії заявника, Суд вирішив, що повідомлене втручання було «необхідним у демократичному суспільстві» для захисту прав інших осіб, у розумінні статті 9 § 2. Суд також дійшов висновку про відсутність дискримінації у розумінні статті 14 (*Kosteski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія*).

212. Стосовно релігійної свободи сторін судового процесу:

- Комісія проголосила неприйнятною заяву двох громадян Австрії юдейського віросповідання, відповідачів у цивільній справі, які скаржились на відмову суду перенести судові засідання, яке мало відбутись під час юдейського свята Кучки (*Суккот*). Розглядаючи справу переважно на підставі статті 6 § 1 (право на справедливий судовий розгляд), Комісія дійшла висновку про недбалість з боку заявників, які запізно повідомили суду про цю перешкоду. З тієї ж причини Комісія залишила без задоволення скаргу за статтею 9 окремо і в сукупності зі статтею 14 (заборона дискримінації) (*S.H. і H.V. проти Австрії* (déc.));
- Європейський Суд дійшов висновку про відсутність порушення статті 9 Конвенції у випадку відмови суду перенести засідання, у якому заявник, адвокат юдейського віросповідання, мав брати участь як представник цивільного позивача у кримінальній справі; оскільки дата судового засідання припадала на одне з головних єврейських свят, заявник не з'явився, і слухання відбулось за його відсутності. Суд вирішив, що заявник мав розуміти, що його клопотання про перенесення судового засідання буде залишене без задоволення відповідно до положень чинного закону, і що він під час згаданого засідання міг прислати замість себе замісника (*Francesco Sessa проти Італії*).

с) СВОБОДА РЕЛІГІЇ У ОСІБ, ПОЗБАВЛЕНИХ ВОЛІ

213. Державні органи зобов'язані поважати релігійну свободу осіб, позбавлених волі, і утримуватись від будь-якого невинного втручання у реалізацію прав, передбачених статтею 9 Конвенції, а за потреби вживати позитивних заходів задля забезпечення вільного здійснення цих прав, беручи до уваги особливі вимоги тюремного середовища. Зокрема, необхідність молитись, читати релігійні книги і медитувати у присутності інших ув'язнених є незручністю, якої практично неможливо уникнути у тюрмі, що не становить загрози для суті права сповідувати свою релігію (*Kovalkovs проти Латвії* (déc.)). Натомість, за загальним правилом, стаття 9 не гарантує особі, позбавленій волі, ні право займатись прозелітизмом у закладі, де вона перебуває, ні право сповідувати свою релігію поза цим закладом (*J.L. проти Фінляндії* (déc.)).

214. Так само стаття 9 не гарантує особі, позбавленій волі, ні право бути визнаною «політичним в'язнем» з особливим статусом, відмінним від інших ув'язнених, ні право уникати застосування загальних правил тюремного життя, таких як обов'язок працювати, носити пенітенціарну форму

і прибирати свою камеру (*McFeeley і Інші проти Сполученого Королівства* (déc.); *X. проти Сполученого Королівства* (déc.)). Комісія також вирішила, що стаття 9 не накладає на державу загальний обов'язок надавати в'язням книги, які вони вважають необхідними для відправлення своєї релігії або для розширення свого світогляду (*X. проти Австрії* (déc.), № 1753/63).

215. Суд констатував порушення статті 9 Конвенції у наступних випадках:

- неможливість для осіб, засуджених до смертної кари, покарання яких пізніше було замінено на довічне ув'язнення, зустрічатись зі священником (*Poltoratski проти України*, §§ 163-171, CEDH 2003-V; *Kouznetsov проти України*, §§ 143-151);
- відмова судді, котрий розглядав справу, дозволити заявнику, якому обрали запобіжний захід у вигляді взяття під варту, брати участь у богослужінні, що відбувалось у церковній каплиці, тоді як подібна відмова не була передбачена внутрішнім правом (*Igors Dmitrijevs проти Латвії*);
- відмова пенітенціарної адміністрації надати заявнику-буддисту їжу без м'яса, тоді як подібний захід не створив би помітних проблем для тюрми (*Jakóbski проти Польщі*).

216. Натомість встановлені Конвенцією органи дійшли висновку про відсутність будь-яких ознак порушення статті 9 у наступних випадках:

- заборона ув'язненому буддисту відпустити бороду (мотивована потребою не перешкоджати його ідентифікації) і відмова повернути йому чотки, вилучені під час поміщення до тюрми. Комісія вирішила, що ці обмеження відповідають статті 9 § 2, оскільки були спрямовані на захист громадського порядку (*X. проти Австрії* (déc.), № 1753/63);
- стверджувана неможливість для британця, ув'язненого у Німеччині, брати участь у відправах англійської Церкви або зустрітись із англійським пастором. Комісія констатувала, що насправді заявник міг брати участь у протестантському богослужінні і зустрітись із протестантськими пасторами (*X. проти Німеччини* (déc.));
- заборона ув'язненому буддисту відправляти поштою статті, які мали бути оприлюднені в буддистському часописі, оскільки заявник не показав, яким чином практикування його релігії вимагало або передбачало оприлюднення таких статей (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.)), і відмова дозволити ув'язненому буддисту передплачувати католицький часопис, вочевидь позбавлений будь-якого зв'язку з його релігією (*X. проти Австрії* (déc.), № 1753/63);
- умови ув'язнення ортодоксального юдея, якому виділили кашерний вегетаріанський режим харчування і який міг зустрічатись зі світським відвідувачем-євреєм у присутності тюремного капелана, а заходи, вжиті владою для гарантування релігійних прав заявника, були схвалені головним равином (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- перехоплення і вилучення пенітенціарною адміністрацією книги релігійно-філософського характеру, яку замовив ув'язнений даосист, на тій підставі, що у цій книзі був ілюстрований розділ, присвячений бойовим мистецтвам; таке втручання було необхідним для захисту «прав і свобод інших осіб» (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- відмова директора тюрми внести заявника до тюремного реєстру як адепта релігії «Вікка». Комісія вирішила, що коли таке позначення супроводжується для зацікавленої особи певними привілеями і полегшеннями задля практикування релігії, то розумно вимагати, аби заявлена релігія могла бути визначена; але заявник не навів жодного факту, який допоміг би встановити об'єктивне існування такої релігії (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.)). У подібному випадку Комісія залишила без задоволення заяву в'язня, який називав себе «світлопоклонцем» («*Lichtanbeter*»), але

не пояснював, ні в чому полягає практикування цієї релігії, ні яким чином влада перешкождала її практикуванню (*X. проти Німеччини* (déc.));

- низка дисциплінарних покарань, накладених на заявника за відмову носити пенітенціарну форму і прибирати свою камеру. У даній справі заявник стверджував, що є сікхом і тому не визнає жодної влади між ним самим і Богом, тим більше, що він вимагав статус «політичного в'язня» (через це і відмовлявся носити форму); водночас, оскільки він належав до вищої касты, то для нього «культурно неприйнятно» замітати (через це і відмовлявся прибирати свою камеру). Комісія проголосила першу скаргу (носіння форми) несумісною з Конвенцією (частково *ratione materiae* і частково *ratione personae*), а другу явно необґрунтованою: навіть якщо припустити існування втручання у свободу релігії заявника, воно було необхідним для захисту здоров'я і виправдане у розумінні статті 9 § 2 (*X. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- дисциплінарне покарання, накладене на в'язня за відмову працювати в друкарні на тій підставі, що для нього, як адепта веганізму, морально неприйнятно працювати з продуктами, ніби-то тестованими на тваринах (у даному випадку, барвники). Навіть якщо припустити, що було втручання у права заявника, передбачені статтею 9, то воно відповідало частині другій цієї статті. З іншого боку, Комісія погодилась із аргументом уряду-відповідача, що у тюрмі необхідно підтримувати систему праці ув'язнених, яка є справедливою і позбавленою фаворитизму; з іншого боку, вона відзначила помірний характер покарання (*W. проти Сполученого Королівства* (déc.));
- відмова дозволити заявнику, який вважався небезпечним і утримувався за спеціальним режимом ув'язнення з посиленою безпекою, відвідувати богослужіння, тоді як він міг слідкувати за ним зі своєї камери і ніколи не стверджував, що йому відмовляли зустрічатись із капеланом (*Indelicato проту Імалії* (déc.)); для подібного випадку див. *Natoli проту Імалії* (déc.));
- відмова пенітенціарної адміністрації надати заявнику, адепту руху «Харе Крішна», окреме приміщення для читання, молитви і відправлення релігійних ритуалів, а також конфіскація ароматичних паличок, мотивована потребою поважати права інших в'язнів (*Kovaļkovs проту Ламвії* (déc.)).

217. Суд також залишив без задоволення скарги заявника, котрий скоїв низку особливо тяжких злочинів і був примусово поміщений до психіатричної лікарні. Після того, як заявник проголосив себе Свідком Єгови, керівництво лікарні надало йому можливість підтримувати контакти з цією релігійною організацією; проте, йому перешкодили проповідувати і роздавати листівки іншим пацієнтам і працівникам лікарні. Суд вирішив, що цей захід був необхідним для підтримки порядку у закладі і захисту інтересів інших пацієнтів. Щодо решти, Суд дійшов висновку, що права заявника, гарантовані статтею 9, були дотримані (*J.L. проти Фінляндії* (déc.)).

ПЕРЕЛІК ЦИТОВАНИХ СПРАВ

Суд ухвалює рішення і постанови двома офіційними мовами - англійською або французькою. Посилання-гіперлінки на справи, цитовані у довіднику, відсилають до оригіналів текстів рішення або постанови. Читачам пропонується користуватись через інтернет-сайт Суду (www.echr.coe.int) базою даних його юриспруденції (HUDOC), котра містить, зокрема, повні тексти усіх ухвалених ним рішень і постанов. База даних HUDOC відкриває також доступ до частини основних справ, які розглядав Суд, не лише офіційними мовами, але й до перекладів приблизно двадцятьма неофіційними мовами. Окрім цього, вона містить посилання на сотню збірок з юриспруденції, наявних в мережі Інтернет і укладених іншими організаціями.

—А—

Abrahamsson проти Швеції, № 12154/86, 5 жовтня 1987 року
Acarca проти Туреччини (déc.), № 45823/99, 3 жовтня 2002 року
Agga проти Греції (№ 2), №№ 50776/99 і 52912/99, 17 жовтня 2002 року
Agga проти Греції (№ 3), № 32186/02, 13 липня 2006 року
Agga проти Греції (№ 4), № 33331/02, 13 липня 2006 року
Ahmet Arslan і Інші проти Туреччини, № 41135/98, 23 лютого 2010 року
Aktas проти Франції (déc.), № 43563/08, 30 червня 2009 року
Al-Nashif проти Болгарії (déc.), № 50963/99, 25 січня 2001 року
Al-Nashif проти Болгарії, № 50963/99, 20 червня 2002 року
Alexandridis проти Греції, № 19516/06, 21 лютого 2008 року
Alujer Fernández і Caballero García проти Іспанії (déc.), № 53072/99, 14 червня 2001 року
Angeleni проти Швеції (déc.), № 10491/83, рішення Комісії від 3 грудня 1986 року, DR 51, стор. 41
Araç проти Туреччини (déc.), № 9907/02, 19 грудня 2006 року
Arrowsmith проти Сполученого Королівства, № 7050/75, звіт Комісії від 12 жовтня 1978 року, DR 19
Ásatrúarfélagið проти Ісландії (déc.), № 22897/08, 18 вересня 2012 року
Association Cultuelle du Temple Pyramide проти Франції, № 50471/07, 31 січня 2013 року
Association des Chevaliers du Lotus d'Or проти Франції, № 50615/07, 31 січня 2013 року
Association Les Témoins de Jéhovah проти Франції, № 8916/05, 30 червня 2011 року
Association Sivananda de Yoga Vedanta проти Франції (déc.), № 30260/96, рішення Комісії від 16 квітня 1998 року

—В—

B.C. проти Швейцарії (déc.), № 19898/92, рішення Комісії від 30 серпня 1993 року, DR 75, стор. 223
Vasiu проти Румунії (déc.), № 76146/12, 17 вересня 2013 року
Balsytė-Lideikienė проти Литви (déc.), № 72596/01; 24 листопада 2005 року
Bayatyan проти Вірменії [ВП], № 23459/03, CEDH 2011
Begheluri проти Грузії, № 28490/02, 7 жовтня 2014 року
Ben El Mahi і Інші проти Данії (déc.), № 5853/06, CEDH 2006-XV
Bernard і Інші проти Люксембургу (déc.), № 17187/90, рішення Комісії від 8 вересня 1993 року, DR 75, стор. 57
Blumberg проти Німеччини (déc.), № 14618/03, 18 березня 2008 року
Biserica Adevărat Ortodoxă din Moldova і Інші проти Молдови, № 952/03, 27 лютого 2007 року
Voffa і Інші проти Сан-Марино (déc.), № 26536/95, рішення Комісії від 15 січня 1998 року, DR 95, стор. 27
Boyshev і Інші проти Болгарії, № 77185/01, 27 січня 2011 року

Bouessel du Bourg проти Франції (déc.), № 20747/92, рішення Комісії від 18 лютого 1993 року
Branche de Moscou de l'Armée du salut проти Росії, № 72881/01, CEDH 2006-XI
Bruno проти Швеції (déc.), № 32196/96, 28 серпня 2001 року
Bukharatyan проти Вірменії, № 37819/03, 10 січня 2012 року
Buldu і Інші проти Туреччини, № 14017/08, 3 червня 2014 року
Bulgari проти Румунії (déc.), № 22707/05, 15 травня 2012 року
Buscarini і Інші проти Сан-Марино [ВП], № 24645/94, CEDH 1999-I

—C—

C. проти Сполученого Королівства (déc.), № 10358/83, рішення Комісії від 15 грудня 1983 року, DR 37, стор. 148
C.J., J.J. і E.J. проти Польщі (déc.), № 23380/94, рішення Комісії від 16 січня 1996 року
C.R. проти Швейцарії (déc.), № 40130/98, 14 жовтня 1999 року
Cârmuirea Spirituală Musulmanilor din Republica Moldova проти Молдови (déc.), № 12282/02, 14 червня 2005 року
Centre biblique de la république de Tchouvachie проти Росії, № 33203/08, 12 червня 2014 року
Cha'are Shalom Ve Tsedek проти Франції [ВП], № 27417/95, CEDH 2000-VII
Chappell проти Сполученого Королівства (déc.), № 12587/86, рішення Комісії від 14 липня 1987 року
Chassagnou і Інші проти Франції [ВП], №№ 25088/94, 28331/95 і 28443/95, CEDH 1999-III
Choudhury проти Сполученого Королівства (déc.), № 17439/90, рішення Комісії від 5 березня 1991 року
Church of Scientology і Інші проти Швеції (déc.), № 8282/78, рішення Комісії від 14 липня 1980 року, DR 21, стор. 109
Church of Scientology of St Petersburg і Інші проти Росії, № 47191/06, 2 жовтня 2014 року
Кіпр проти Туреччини [ВП] (щодо суті), № 25781/94, CEDH 2001-IV
Çinar проти Туреччини (déc.), № 39334/98, 9 липня 2002 року
Congrégation de la Mosquée Juma і Інші проти Азербайджану (déc.), № 15405/04, 8 січня 2013 року
Cserjés проти Угорщини (déc.), № 45599/99, 5 квітня 2001 року
Cumhuriyetçi Eğitim ve Kültür Merkezi Vakfı проти Туреччини, № 32093/10, 2 грудня 2014 року

—D—

D. проти Франції (déc.), № 10180/82, рішення Комісії від 6 грудня 1983 року, DR 35, стор. 199
Dahlab проти Швейцарії (déc.), № 42393/98, CEDH 2001-V
Daratsakis проти Греції, № 12902/87, рішення Комісії від 7 жовтня 1987 року
Darby проти Швеції, рішення від 23 жовтня 1990 року, série A № 187, стор. 17-18
Dautaj проти Швейцарії (déc.), № 32166/05, 20 вересня 2007 року
Demeester проти Бельгії (déc.), № 8493/79, рішення Комісії від 8 жовтня 1981 року
Deschomets проти Франції (déc.), № 31956/02, 16 травня 2006 року
Dimitras і Інші проти Греції, №№ 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 і 6099/08, 3 червня 2010 року
Dimitras і Інші проти Греції (№2), №№ 34207/08 і 6365/09, 3 листопада 2011 року
Dimitras і Інші проти Греції (№3), №№ 44077/09, 15369/10 і 41345/10, 8 січня 2013 року
Dimitrova проти Болгарії, № 15452/07, 10 лютого 2015 року
Dogru проти Франції, № 27058/05, 4 грудня 2008 року
Dubowska і Skup проти Польщі (déc.), №№ 33490/96 і 34055/96, рішення Комісії від 18 квітня 1997 року, DR 89, стор. 156
Dudová Duda проти Республіки Чехія (déc.), № 40224/98, 30 січня 2001 року

—E—

- E. i G.R. проти Австрії* (déc.), № 9781/82, рішення Комісії від 14 травня 1984 року, DR 37, стор. 42
- Efstathiou проти Греції*, 18 грудня 1996 року, *Recueil des arrêts et décisions* 1996-VI
- Église catholique de La Canée проти Греції*, 16 грудня 1997 року, *Recueil des arrêts et décisions* 1997-VIII
- Église de Scientologie de Moscou проти Росії*, № 18147/02, 5 квітня 2007 року
- Église Évangélique Missionnaire et Salaûn проти Франції*, № 25502/07, 31 січня 2013 року
- Église métropolitaine de Bessarabie i Інші проти Молдови*, № 45701/99, CEDH 2001-XII
- Église Réformée de X. проти Нідерландів* (déc.), № 1497/62, рішення Комісії від 14 грудня 1962 року, *Annuaire* 5
- El Majjaoui i Stichting Touba Moskee проти Нідерландів* (вилучення) [ВП], № 25525/03, 20 грудня 2007 року
- El Majjaoui i Stichting Touba Moskee проти Нідерландів* (déc.), № 25525/03, 14 лютого 2006 року
- El Morsli проти Франції* (déc.), № 15585/06, 4 березня 2008 року
- Erçer проти Туреччини*, № 43965/04, 22 листопада 2011 року
- Eweida i Інші проти Сполученого Королівства*, №№ 48420/10, 59842/10, 51671/10 і 36516/10, CEDH 2013 (витяги)

—F—

- F.L. проти Франції* (déc.), № 61162/00, 3 листопада 2005 року
- F.P. проти Німеччини* (déc.), № 19459/92, рішення Комісії від 29 березня 1993 року
- Fernández Martínez проти Іспанії* [ВП], № 56030/07, CEDH 2014 (витяги)
- Feti Demirtaş проти Туреччини*, № 5260/07, 17 січня 2012 року
- Finska Församlingen i Stockholm et Hautaniemi проти Швеції* (déc.), № 24019/94, рішення Комісії від 11 квітня 1996 року, DR 85, стор. 94
- Folgerø i Інші проти Норвегії* [ВП], № 15472/02, CEDH 2007-III
- Francesco Sessa проти Італії*, № 28790/08, CEDH 2012 (витяги)
- Fränklin-Beentjes i CEFLU-Luz da Floresta проти Нідерландів*, (déc.), № 28167/07, 6 травня 2014 року
- Fusu Arcadie i Інші проти Молдови*, № 22218/06, 17 липня 2012 року

—G—

- Gamaleddyn проти Франції* (déc.), № 18527/08, 30 червня 2009 року
- Giniewski проти Франції*, № 64016/00, CEDH 2006-I
- Glas Nadejda EOOD i Anatoli Elenkov проти Болгарії*, № 14134/02, 11 жовтня 2007 року
- Gluchowski i Інші проти Франції* (déc.), № 44789/98, 14 грудня 1999 року
- Gottesmann проти Швейцарії* (déc.), № 10616/83, рішення Комісії від 4 грудня 1984 року, DR 40, стор. 284
- Gough проти Сполученого Королівства*, № 49327/11, 28 жовтня 2014 року
- Griechische Kirchengemeinde München und Bayern e.V. проти Німеччини* (déc.), № 52336/99, 18 вересня 2007 року
- Grzelak проти Польщі*, № 7710/02, 15 червня 2010 року
- Güler i Uğur проти Туреччини*, №№ 31706/10 і 33088/10, 2 грудня 2014 року
- Gündüz проти Туреччини* (déc.), № 59997/00, 9 листопада 2004 року
- Gütl проти Австрії*, № 49686/99, 12 березня 2009 року

—H—

H. і В. проти Сполученого Королівства (déc.), № 11991/86, рішення Комісії від 18 липня 1986 року
Habitants de Leeuw-St Pierre проти Бельгії (déc.), № 2333/64, рішення Комісії від 15 липня 1965 року, *Annuaire* 8
Hassan і Tchaouch проти Болгарії [ВП], № 1448/04, 9 жовтня 2007 року
Hassan і Tchaouch проти Болгарії [ВП], № 30985/96, CEDH 2000-XI
Haut Conseil spirituel de la communauté musulmane проти Болгарії, № 39023/97, 16 грудня 2004 року
Hernandez Sanchez проти Іспанії (déc.), № 30479/96, рішення Комісії від 4 вересня 1996 року
Herrmann проти Німеччини [ВП], № 9300/07, 26 червня 2012 року
Hizb Ut-Tahrir і Інші проти Німеччини (déc.), № 31098/08, 12 червня 2012 року
Hoffmann проти Австрії, 23 червня 1993 року, série A № 255-C
Hubaux проти Бельгії (déc.), № 11088/84, рішення Комісії від 9 травня 1988 року
Hüsnü Öz проти Німеччини (déc.), № 32168/96, рішення Комісії від 3 грудня 1996 року

—I—

İ.A. проти Туреччини, № 42571/98, CEDH 2005-VIII
Iera Moni Profitou Iliou Thiras проти Греції (déc.), № 32259/02, 21 листопада 2002 року
Iglesia Bautista « El Salvador » і Ortega Moratilla проти Іспанії (déc.), № 17522/90, рішення Комісії від 11 січня 1992 року, DR 72, стор. 256
Igors Dmitrijevs проти Латвії, № 61638/00, 30 листопада 2006 року
Indelicato проти Італії (déc.), № 31143/96, 6 липня 2000 року
Institut de Prêtres français і Інші проти Туреччини (déc.), № 26308/95, рішення Комісії від 19 січня 1998 року, DR 92, стор. 15
Institut de Prêtres français і Інші проти Туреччини (мирова угода), № 26308/95, 14 грудня 2000 року
ISKCON і Інші проти Сполученого Королівства (déc.), № 20490/92, рішення Комісії від 8 березня 1994 року, DR 76, стор. 90
Islamische Religionsgemeinschaft in Berlin e.V. проти Німеччини (déc.), № 53871/00, CEDH 2002-X
Ismailova проти Росії, № 37614/02, 29 листопада 2007 року
Ivanova проти Болгарії, № 52435/99, 12 квітня 2007 року

—J—

J.L. проти Фінляндії (déc.), № 32526/96, 16 листопада 2000 року
Jakóbski проти Польщі, № 18429/06, 7 грудня 2010 року
Jasvir Singh проти Франції (déc.), № 25463/08, 30 червня 2009 року
Jehovas Zeugen in Österreich проти Австрії, № 27540/05, 25 вересня 2012 року
Jenik проти Австрії (déc.), №№ 37794/07, 11568/08, 23036/08, 23044/08, 23047/08, 23053/08, 23054/08 і 48865/08, 20 листопада 2012 року
Johannische Kirche і Peters проти Німеччини (déc.), № 41754/98, CEDH 2001-VIII
Johnston і Інші проти Ірландії, 18 грудня 1986 року, série A № 112
Jones проти Сполученого Королівства (déc.), № 42639/04, 13 вересня 2005 року
Josephides проти Туреччини (déc.), № 21887/93, 24 серпня 1999 року

—K—

K. проти Нідерландів (déc.), № 15928/89, рішення Комісії від 13 травня 1992 року
K. і V. проти Нідерландів (déc.), n° 11086/84, рішення Комісії від 16 липня 1987 року
Karaahmed проти Болгарії, № 30587/13, 24 лютого 2015 року
Kalaç проти Туреччини, 1 липня 1997 року, *Recueil des arrêts et décisions* 1997-IV

Karaduman проти Туреччини (déc.), № 16278/90, рішення Комісії від 3 травня 1993 року, DR 74, стор. 93

Karaduman проти Туреччини (déc.), № 41296/04, 3 квітня 2007 року

Karakuzey проти Німеччини (déc.), № 26568/95, рішення Комісії від 16 жовтня 1996 року

Karlsson проти Швеції (déc.), № 12356/86, рішення Комісії від 8 вересня 1988 року, DR 57, стор. 172

Keller проти Німеччини (déc.), № 36283/97, рішення Комісії від 4 березня 1998 року

Kenar проти Туреччини (déc.), № 67215/01, 1 грудня 2005 року

Kervanci проти Франції, № 31645/04, 4 грудня 2008 року

Khan проти Сполученого Королівства (déc.), № 11579/85, рішення Комісії від 7 липня 1986 року, DR 48, стор. 253

Kimlya і Інші проти Росії, №№76836/01 і 32782/03, CEDH 2009

Kjeldsen, Busk Madsen і Pedersen проти Данії, 7 грудня 1976 року, série A № 23

Knudsen проти Норвегії (déc.) № 11045/84, рішення Комісії від 8 березня 1985 року, Décisions et rapports 42, стор. 258

Kohn проти Німеччини (déc.), № 47021/99, 23 березня 2000 року

Kokkinakis проти Греції, 25 травня 1993 року, série A № 260-A

Kontakt-Information-Therapie і Hagen проти Австрії (déc.), № 11921/86, рішення Комісії від 12 жовтня 1988 року, DR 57, стор. 81

Konttinen проти Фінляндії (déc.), № 24949/94, 3 грудня 1996 року, DR 87, стор. 69

Köse і Інші проти Туреччини (déc.), № 26625/02, CEDH 2006-II

Kosteski проти Колишньої Югославської Республіки Македонія, № 55170/00, 13 квітня 2006 року

Korpi проти Австрії, № 33001/03, 10 грудня 2009 року

Kouznetsov проти України, № 39042/97, 29 квітня 2003 року

Kouznetsov і Інші проти Росії, № 184/02, 11 січня 2007 року

Kovaļkovs проти Латвії (déc.), № 35021/05, 31 січня 2012 року

Krupko і Інші проти Росії, № 26587/07, 26 червня 2014 року

Kubalska і Kubalska-Holuj проти Польщі (déc.), № 35579/97, рішення Комісії від 22 жовтня 1997 року

Kurtulmuş проти Туреччини (déc.), № 65500/01, CEDH 2006-II

Kustannus OY Varaa Ajatteliija AB і Інші проти Фінляндії (déc.), рішення Комісії від 15 квітня 1996 року, DR 85, стор. 29

—L—

Lajda і Інші проти Чеської Республіки (déc.), № 20984/05, 3 березня 2009 року

Lang проти Австрії, № 28648/03, 19 березня 2009 року

Larissis і Інші проти Греції, 24 лютого 1998 року, Recueil des arrêts et décisions 1998-I

Lautsi і Інші проти Італії [ВП], № 30814/06, CEDH 2011 (витяги)

Le Cour Grandmaison і Fritz проти Франції (déc.), №№ 11567/85 і 11568/85, рішення Комісії від 6 липня 1987 року, DR 53, стор. 150

Leela Förderkreis e.V. і Інші проти Німеччини, № 58911/00, 6 листопада 2008 року

Les témoins de Jéhovah de Moscou проти Росії, № 302/02, 10 червня 2010 року

Leyla Şahin проти Туреччини [ВП], № 44774/98, CEDH 2005-XI

Löffelmann проти Австрії, № 42967/98, 12 березня 2009 року

Logan проти Сполученого Королівства (déc.), № 24875/94, рішення Комісії від 6 вересня 1996 року, DR 86, стор. 74

Lombardi Vallauri проти Італії, № 39128/05, 20 жовтня 2009 року

Lotter проти Болгарії (déc.), № 39015/97, 6 лютого 2003 року

Lotter і Lotter проти Болгарії (мирова угода), № 39015/97, 19 травня 2004 року

Lundberg проти Швеції (déc.), № 36846/97, 28 серпня 2001 року

—M—

Magyar Keresztény Mennonita Egyház i Інші проти Угорщини, №№ 70945/11, 23611/12, 26998/12, 41150/12, 41155/12, 41463/12, 41553/12, 54977/12 і 56581/12, CEDH 2014 (витяги)

Mann Singh проти Франції (déc.), № 24479/07, 13 листопада 2008 року

Manoussakis i Інші проти Греції, 26 вересня 1996 року, *Recueil des arrêts et décisions* 1996-IV

Martins Casimiro i Cerveira Ferreira Bernard i Інші проти Люксембургу (déc.), № 44888/98, 27 квітня 1999 року

Marty проти Швейцарії (déc.), № 21566/93, рішення Комісії від 30 серпня 1993 року

Masaev проти Молдови, № 6303/05, 12 травня 2009 року

McFeeley i Інші проти Сполученого Королівства (déc.), № 8317/78, рішення Комісії від 15 травня 1980 року, DR 20, стор. 44

Membres de la Congrégation des témoins de Jéhovah de Gldani i Інші проти Грузії, № 71156/01, 3 травня 2007 року

Mignot проти Франції (déc.), № 37489/97, рішення Комісії від 21 жовтня 1998 року

Mirojubovs i Інші проти Латвії, № 798/05, 15 вересня 2009 року

Murphy проти Ірландії, № 44179/98, CEDH 2003-IX (витяги)

—N—

N.F. проти Італії, № 37119/97, CEDH 2001-IX

Natoli проти Італії (déc.), № 26161/95, рішення Комісії від 18 травня 1998 року

Nolan i K. проти Росії, № 2512/04, 12 лютого 2009 року

Nuussönen проти Фінляндії (déc.), № 30406/96, рішення Комісії від 15 січня 1998 року

—O—

Obst проти Німеччини, № 425/03, 23 вересня 2010 року

Office Culturel de Cluny проти Франції (déc.), № 1002/02, 22 березня 2005 року

Omkarananda i le Divine Light Zentrum проти Швейцарії (déc.), № 8118/77, рішення Комісії від 19 березня 1981 року, DR 25, стор. 118

Otto-Preminger-Institut проти Австрії, 20 вересня 1994 року, série A № 295-A

Ouardiri проти Швейцарії (déc.), № 65840/09, 28 червня 2011 року

—P—

Palau-Martinez проти Франції, № 64927/01, CEDH 2003-XII

Pannulo i Forte проти Франції (déc.), № 37794/97, 23 листопада 1999 року

Paroisse Gréco-Catholique de Pesceana проти Румунії (déc.), № 35839/07, 14 квітня 2015 року

Parry проти Сполученого Королівства (déc.), № 42971/05, CEDH 2006-XV

Pavlidis i Georgakis проти Туреччини (déc.), №№ 9130/09 і 9143/09, 2 липня 2013 року

Pendragon проти Сполученого Королівства (déc.), № 31496/98, рішення Комісії від 19 жовтня 1998 року

Pentidis i Інші проти Греції, 9 червня 1997 року, *Recueil des arrêts et décisions* 1997-III

Perry проти Латвії, № 30273/03, 8 листопада 2007 року

Phull проти Франції (déc.), № 35753/03, CEDH 2005-I

Pichon i Sajous проти Франції (déc.), № 49853/99, CEDH 2001-X

Pitkevich проти Росії (déc.), № 47936/99, 8 лютого 2001 року

Poltoratski проти України, № 38812/97, CEDH 2003-V

Pretty проти Сполученого Королівства, № 2346/02, CEDH 2002-III

—Q—

—R—

Ranjit Singh проти Франції (déc.), № 27561/08, 30 червня 2009 року
Razaghi проти Швеції (déc.), № 64599/01, 11 березня 2003 року
Refah Partisi (Parti de la prospérité) і Інші проти Туреччини [ВП], №№ 41340/98, 41342/98, 41343/98 і 41344/98, CEDH 2003-II
Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas і Інші проти Австрії, № 40825/98, 31 липня 2008 року
Représentation de l'Union des conseils des juifs de l'ex-Union soviétique і Union des organisations religieuses juives de l'Ukraine проти України (déc.), № 13276/05, 1 квітня 2014 року
Revert і Legallais проти Франції (déc.), №№ 14431/88 і 14432/88, рішення Комісії від 8 вересня 1989 року, DR 62, стор. 309
Rommelfanger проти Німеччини (déc.), № 12242/86, рішення Комісії від 6 вересня 1989 року, DR 62, стор. 151
Rupprecht проти Іспанії (déc.), № 38471/10, 19 лютого 2013 року

—S—

S.A.S. проти Франції [ВП], № 43835/11, CEDH 2014 (витяги)
S.H. і H.V. проти Австрії (déc.), № 19860/91, рішення Комісії від 13 січня 1993 року
Sadik Amet і Інші проти Греції (déc.), № 64756/01, 10 жовтня 2002 року
Saint-Synode de l'Église orthodoxe bulgare (métropolitane Innocent) і Інші проти Болгарії, №№ 412/03 і 35677/04, 22 січня 2009 року
Salonen проти Фінляндії (déc.), № 27868/95, рішення Комісії від 2 липня 1997 року, DR 90, стор. 60
Saniewski проти Польщі, (déc.), № 40319/98, 26 червня 2001 року
Savda проти Туреччини, № 42730/05, 12 червня 2012 року
Savez crkava «Riječ života» і Інші проти Хорватії, № 7798/08, 9 грудня 2010 року
Schüth проти Німеччини, № 1620/03, CEDH 2010
Siebenhaar проти Німеччини, №^o 18136/02, 3 лютого 2011 року
Scientology Kirche Deutschland e.V. проти Німеччини (déc.), рішення Комісії від 7 квітня 1997 року, DR 89, стор. 163
Schilder проти Нідерландів (déc.), № 2158/12, 16 жовтня 2012 року
Serbisch-griechisch-orientalische Kirchengemeinde zum Heiligen Sava in Wien проти Австрії (déc.), № 20966/92, рішення Комісії від 30 листопада 1994 року
Serif проти Греції, № 38178/97, CEDH 1999-IX
Şerife Yiğit проти Туреччини [ВП], № 3976/05, 2 листопада 2010 року
Sert проти Туреччини (déc.), № 47491/99, 8 липня 2004 року
Seyidzade проти Азербайджану, № 37700/05, 3 грудня 2009 року
Šijakova і Інші проти Колишньої Югославської Республіки Македонія (déc.), № 67914/01, 6 березня 2003 року
Sinan Işık проти Туреччини, № 21924/05, CEDH 2010
Sindicatul « Păstorul cel Bun » проти Румунії [ВП], № 2330/09, CEDH 2013 (витяги)
Skugar і Інші проти Росії (déc.), № 40010/04, 3 грудня 2009 року
Société X. проти Швейцарії (déc.), № 7865/77, рішення Комісії від 27 лютого 1979 року, DR 16, стор. 85
Sofianopoulos і Інші проти Греції (déc.), №№ 1977/02, 1988/02 і 1997/02, CEDH 2002-X
Sotirov і Інші проти Болгарії (déc.), № 13999/05, 5 липня 2011 року
Stampinato проти Італії (déc.), № 23123/04, 29 березня 2007 року
Spetz і Інші проти Швеції (déc.), № 20402/92, рішення Комісії від 12 жовтня 1994 року
Staatkundig Gereformeerde Partij проти Нідерландів (déc.), № 58369/10, 10 липня 2012 року

Stedman проти Сполученого Королівства (déc.), № 29107/95, рішення Комісії від 9 квітня 1997 року, DR 89, стор. 104

Sukyo Mahikari France проти Франції (déc.), № 41729/09, 8 січня 2013 року

Sviato-Mukhaïlivska Parafiya проти України, № 77703/01, 14 червня 2007 року

—T—

T.N.V. проти Румунії (déc.), № 34644/02, 5 січня 2010 року

Tanyar і Інші проти Туреччини (déc.), № 74242/01, 7 червня 2005 року

Tarhan проти Туреччини, № 9078/06, 17 липня 2012 року

Tennenbaum проти Швеції (déc.), № 16031/90, рішення Комісії від 3 травня 1993 року

Tereli і Інші проти Туреччини (déc.), № 31876/96, 11 вересня 2001 року

The Church of Jesus Christ of Latter-Day Saints проти Сполученого Королівства, № 7552/09, 4 березня 2014 року

Thlimmenos проти Греції [ВП], № 34369/97, CEDH 2000-IV

Tiğ проти Туреччини (déc.), № 8165/03, 24 травня 2005 року

Tsaturyan проти Вірменії, № 37821/03, 10 січня 2012 року

—U—

Union des Athées проти Франції, № 14635/89, звіт Комісії від 6 липня 1994 року

Universelles Leben e.V. проти Німеччини (déc.), № 29745/96, рішення Комісії від 27 листопада 1996 року

—V—

V. проти Нідерландів (déc.), № 10678/83, рішення Комісії від 5 липня 1984 року, DR 39, стор. 267

Valsamis проти Греції, 18 грудня 1996 року, *Recueil des arrêts et décisions* 1996-VI

Van den Dungen проти Нідерландів (déc.), № 22838/93, рішення Комісії від 22 лютого 1995 року, DR 80, стор. 147

Vartic проти Румунії (№ 2), № 14150/08, 17 грудня 2013 року

Van Schijndel і Інші проти Нідерландів (déc.), № 30936/96, рішення Комісії від 10 вересня 1997 року

Vereniging Rechtswinkels Utrecht проти Нідерландів (déc.), № 11308/84, рішення Комісії від 13 березня 1986 року, DR 46, стор. 203

Vergos проти Греції, № 65501/01, 24 червня 2004 року

Viel проти Франції (déc.), № 41781/98, 14 грудня 1999 року

Vingt-trois habitants d'Alsemberg і de Beersel проти Бельгії (déc.), № 1474/62, рішення Комісії від 26 липня 1963 року

Von Pelser проти Італії (déc.), № 14254/88, рішення Комісії від 9 листопада 1990 року

—W—

W. проти Сполученого Королівства (déc.), № 18187/91, рішення Комісії від 10 лютого 1993 року

Wasmuth проти Німеччини, № 12884/03, 17 лютого 2011 року

Williamson проти Сполученого Королівства (déc.), № 27008/95, рішення Комісії від 17 травня 1995 року

Wingrove проти Сполученого Королівства, 25 листопада 1996 року, *Recueil des arrêts et décisions* 1996-V

—X—

- X. проти Австрії* (déc.), № 1718/62, рішення Комісії від 22 квітня 1965 року, *Annuaire* 8
X. проти Австрії (déc.), № 1753/63, рішення Комісії від 15 лютого 1965 року, *Annuaire* 8
X. проти Австрії (déc.), № 4982/71, рішення Комісії від 22 березня 1972 року, *Annuaire* 15
X. проти Австрії (déc.), № 8652/79, рішення Комісії від 15 жовтня 1981, DR 26, стор. 89
X. проти Данії (déc.), № 7374/76, рішення Комісії від 8 березня 1976 року, DR 5, стор. 157
X. проти Ісландії (déc.), № 2525/65, рішення Комісії від 6 лютого 1967 року, *Recueil des décisions de la Commission* 22, стор. 33
X. проти Нідерландів (déc.), № 1068/61, рішення Комісії від 14 грудня 1962 року, *Annuaire* 5
X. проти Нідерландів (déc.), № 2065/63, рішення Комісії від 14 грудня 1965 року, *Annuaire* 8
X. проти Нідерландів (déc.), № 2648/65, рішення Комісії від 6 лютого 1968 року, *Annuaire* 11
X. проти Нідерландів (déc.), № 2988/66, рішення Комісії від 31 травня 1967 року, *Annuaire* 10
X. проти Німеччини (déc.), № 2413/65, рішення Комісії від 16 грудня 1966 року, *Recueil de décisions de la Commission* 23, стор. 1
X. проти Німеччини (déc.), № 3110/67, рішення Комісії від 19 липня 1968 року, *Annuaire* 11
X. проти Німеччини (déc.), № 4445/70, рішення Комісії від 1 квітня 1970 року, *Recueil des décisions de la Commission* 37, стор. 119
X. проти Німеччини (déc.), № 6167/73, рішення Комісії від 18 грудня 1974 року, DR 1, стор. 64
X. проти Німеччини (déc.), № 8741/79, рішення Комісії від 10 березня 1981 року, DR 24, стор. 137
X. проти Сполученого Королівства (déc.), № 5442/72, рішення Комісії від 20 грудня 1974 року, DR 1, стор. 41
X. проти Сполученого Королівства (déc.), № 5947/72, рішення Комісії від 5 березня 1976 року, DR 5, стор. 8
X. проти Сполученого Королівства (dec.), № 7291/75, рішення Комісії від 4 жовтня 1977 року
X. проти Сполученого Королівства (déc.), № 6886/75, рішення Комісії від 18 травня 1976 року, DR 5, стор. 100
X. проти Сполученого Королівства (déc.), № 7291/75, рішення Комісії від 4 жовтня 1977 року, DR 11, стор. 55
X. проти Сполученого Королівства (déc.), № 7992/77, рішення Комісії від 12 липня 1978 року, DR 14, стор. 234
X. проти Сполученого Королівства (déc.), № 8160/78, рішення Комісії від 12 березня 1981 року, DR 22, стор. 27
X. проти Сполученого Королівства (déc.), № 8231/78, рішення Комісії від 6 березня 1982 року, DR 28, стор. 5
X. проти Швеції (déc.), № 172/56, рішення Комісії від 20 грудня 1957 року, *Annuaire* 1
X. проти Швеції (déc.), № 434/58, рішення Комісії від 30 червня 1959 року, *Annuaire* 3
X. проти Швеції (déc.), № 911/60, рішення Комісії від 10 квітня 1961 року, *Annuaire* 4
X. проти Швеції (déc.), № 7911/77, рішення Комісії від 12 грудня 1977 року, DR 12, стор. 192
X. i Church of Scientology проти Швеції (déc.), № 7805/77, рішення Комісії від 5 травня 1979 року, DR 16, стор. 68
X. Ltd. i Y. проти Сполученого Королівства (déc.), № 8710/79, рішення Комісії від 7 травня 1982 року, DR 28, стор. 77
X., Y. i Z. проти Німеччини (déc.), № 6850/74, рішення Комісії від 18 травня 1976 року, DR 5, стор. 90

—Y—

- Yapaşık проти Туреччини* (déc.), № 14524/89, рішення Комісії від 6 січня 1993 року, DR 74, стор. 14

СВОБОДА ДУМКИ, СОВІСТІ І РЕЛІГІЇ
СТАТТЯ 9 КОНВЕНЦІЇ

—Z—

Z. і T. проти Сполученого Королівства (déc.), № 27034/05, CEDH 2006-III